

страната на Мемедая. Благородникът е смазан и оплют, не очакваната наслада, а люта обида получава той от тази среща. Насладата е за другия. Зад думите на Мемедая се крият не фанатизъм, а цинизъм и гавра, злорадо удовлетворение изпитва той, шибвайки устинския първенец с она бич, който някога е втикнат насила в ръцете на Тъмръшлията.

А малко по-късно, когато Исмаил ага прави опит да не се подчини на заповедите на планинеца, унижението стига до брутално физическо издевателство. Завързан с магарешки оглавник в яхъра, изпънал шия над яслата, с разголена плът, която някога му се е струвала неприкосновена, а сега е предоставена за садистична радост на Бичо Пехливан, в ужаст и ярост той чува отново думите на Мемедая: „В името на аллаха и падишаха...“

Генчо Стоев е срещнал Исмаил ага с разюзданото насилие, с развихрената аморалност, която е отглеждана грижливо и целенасочено в продължение на столетия, за да застане сред най-безогледните и безпощадни слуги на потисничеството. Случило се е така, че създаденото от дедите пада върху главата на внука. Героят изкупува частица от огромна трагична вина, надхвърляща краткия му живот и безсилните му пориви за красота, благородство и мъдрост. В империята на насилието не можеш да не бъдеш поданик на насилието, независимо от илюзиите и намеренията, и за няколко мъчителни минути Исмаил ага разбира какво значи това нещо. Такъв е художественият извод от сцената, който поставя крайната ѝ граница. Бясната жажда за отмъщение у Исмаил ага бързо угасва — друг резултат има случилото се за него. Интересна е двойната мотивировка на този отказ от лична разплата.

*Първият мотив* има психологически характер и се оформя след края на случката. Извършеното с Исмаил ага е толкова унижително, че никакво отмъщение не може да изкупи срама; и брат му, и другите устински мъже не бива да узнаят какво е станало в яхъра. Единствен свидетел е слугата му Зекир, но на първия кръстопът той напуска господаря си, защото разбира — най-добрите свидетели на такова парещо страдание са мъртвите и той ще бъде убит. *Другият мотив* е от мирогледно естество и неговото развитие започва не след края на сцената, а от самото ѝ начало. Сложните композиционни постройки — какъвто е и конкретният случай — имат строг функционален смисъл, най-активно съдействуват за обогатяването на образите и проблемите, за многостранно и плътно разкриване на художествените идеи. Преди Мемедая да влезе с коня си в двора на хаджи Враньо, Исмаил ага още се колебае за правото си на златото, поставя си неразрешими морални въпроси, край него се прокрадва чужда, но страшна смърт, душата му е объркана, раздвоена, нерешителна и в мислите си той се обръща към своя славен праядо, сякаш за да получи кураж и напътствие. Така завършва четвърта глава, пета обхваща изповедта на Петър Бонев — косвен отговор на много от въпросите на агата, а в началото на шеста чрез мотива за „шепнещия звън“ на златото отново се подлавя настроението от спомена за знатния спяхия Алтънспяхълъ.

И изведнъж огромен конник със златни пулове по такъмите изважда Исмаил ага от унеса. Стъписаният човек трепва и за едно мигновение му се струва, че това е неговият далечен праядо. Зрително-психическата заблуда е мотивирана, двусмислено звучи възклисанието: „Ал-лах... Той ли е?“ Тук то се отнася повече сякаш за Алтънспяхълъ, отколкото за Мемедая. За секунда Исмаил ага се отърсва от илюзията, с бързи съображения приликата е обяснена. Отговорът: „Той е! Тъмръшлията!“ — вкарва всичко в руслото на реалните възприятия. Това припознаване обаче не е дребен повествователен детайл. Макар писателят да не се връща повече към сторената грешка, тя запазва своето художествено значение до края на сцената преди всичко с това, че в подтекста на разказа е въведен още един герой — самият знатен спяхия Алтънспяхълъ. Внимателният

читател, който не е пропуснал първоначалната подробност, усеща неговото невидимо присъствие — призрак на огромен конник със златни пулове по такъмите, който наблюдава с остър и ясен поглед действията на своя кръвен наследник — Исмаил ага, и на духовния си внук — Мемедаа. Чрез болезнената си родова гордост Исмаил ага на няколко пъти го призовава за помощ по време на стълкновението с башибозушкия вожд, но Алтънспахълъ отдавна е свършил своите земни дела и сега е невъзмутим зрител на плодовете им. И формално преценено, този призракен образ изпълва границите на повествователната сцена. Тя започва с появата му, а последната дума, която се произнася тук, е пак неговото име. Генчо Стоев е постигнал едно извънредно тънко естетическо внушение. По неизбродните пътища на въображението ние неволно стигаме до сливане на призрачното и реалното, на представното и конкретното, стигаме до странно идентифициране на Алтънспахълъ с Мемедаа. През портата с коня си е влязъл планинецът, а зад него е яхал духът на спахията. Външната прилика между двамата все по-упорито създава усещането за вътрешна прилика. Психологическото обяснение на зрителната заблуда все по-ясно започва да се трансформира в морална оценка, засягаща както конкретния деятел — Мемедаа, така и дъното на тая зловеща история, в която стои Алтънспахълъ Сулейманоглу. И същественото е, че моралната оценка стига до нас не директно, а чрез изживяванията на Исмаил ага — всичко това преминава невидимо най-напред през неговата душа. Сякаш не потурнакът-башибозук се гаври с агата, а неговият праотец. Героят е пречупен и смазан тъкмо от оня, от когото е очаквал кураж и напътствие. За миг като кошмарен призрак изглежда Мемедаа, а реалният, бруталният, причиняващият страдание и срам е като че ли Алтънспахълъ. Исмаил ага няма сили да откъсва на кръвожадните призрания, които населяват и миналото му — още преди да се роди, и всеки негов ден — до драмата в яхъра. Това значи да откъсва на лоното, от което е излязъл като господар и насилиник, на кръвта, която тече във вените му, на целия свой свят с тройния му герб: аллах, падишах, империя, който го е обрекъл на лъжовност, низост и тиранство. Всички и всичко от тоя свят са виновни пред Исмаил ага — „от славния праядо Алтънспахълъ Сулейманоглу, та до Мемедаа Тъмръшлията“. Зрителното идентифициране в началото на епизода тук вече се е превърнало в пълно морално идентифициране на двамата. Ето защо героят се отказва от личната разплата — тя е нещо безсмислено и нищожно пред страшното откритие за основите на живота, от което човек може да полудее. Той е стигнал до корена на оная глобална обида, която не пожалва човешкото у човека, започнал е да разгадава оная антихуманен механизъм, който не му е позволявал да бъде истински благороден, достоен и чист човек.

Исмаил ага е безсилен да води борба срещу своя довчерашен свят, но има волята да се разграничи от него. Слушайки зловещите песни на братовите си другари за лова им в Перушица, той: „За пръв път в своя объркан живот изпитваше съжаление и към ония събрани там, и към всички други правоверни мъже, защото тъкмо днес чрез себе си бе съзнал много истини и за тях. А отвъд нищо не подозираха. . .“ И молитвата към аллах — този най-съкровен и категоричен израз на общност с имперските принципи за всички „правоверни“: от падишаха до последния башибозук — остава за него автоматично движение, механичен навик. Защото той не може да прогони мисълта си — „също такива метани, в същия тоя миг, на същия бог правят и онези, събрани отвъд стената, правеха ги още и Мемедаа Тъмръшлията, и Бичо Пехливан в стана си край Перушица“.

Исмаил ага отрича своя бог и своя свят, но обвинението срещу другите е една, по-пасивната страна на неговия мирогледен прелом. По-действено и по-мъчително е самообвинението, ала неговият огън обещава възразждане от пепелта, вдъхва вяра за спасение на душата. . . Героят съзнава вината си пред ба-

ба Гюрга и детето — „и не само пред тях, но и пред стария, пред синовете, пред всички, пред целия свят“. Сред болезнените душевни терзания той възкликва: „Аз ли ще плащам за всичко? Аз ли съм наредил така работите в тая държава?“ Мисълта му търси изход, облекчение, опори за възвръщане на предишното самоуважение. С последната си духовна енергия той се стреми да изяви човешкостта и човешката си същност, да докаже, че е възненавидял своя предишен тираничен свят, че е отхвърлил неговата нравственост и неговите идеи, че е независим, самостоятелен и чист, че като личност няма нищо общо с ближните си. На човека Исмаил е необходимо да заяви, че е надмогнал чрез мъките на самобичуването онзи Исмаил ага, който не е познавал сам себе си. В своя трескав порив героят разбира и оценява дързостта на баба Гюрга и непокорството на синовете ѝ. Едва сега той може да отговори на собствения си въпрос в диалога със старата: „Какво им липсваше?“ Едва сега е узрял да проумее, че думите на старата: „Не бяха серсеми моите синове. . .“ — са се отнасяли не за четмо и хесапи. . . И тук трепва плаха надеждица за Исмаил ага: „Съзна, че му трябва преди всичко бабата, че нея иска да наиде, да ѝ покаже какъв човек е той, да съзре в нейните дръзки очи предишното си достойнство.“ Но нещо по-силно от индивидуалната добра воля на героя ще осуети трагично и този последен негов опит за душевно спасение.

Когато тръгва да търси баба Гюрга из Филибе, Исмаил ага окончателно се е отказал и от детето, и от златото. Единствената му цел е да помогне истински на старата жена, за да „възвърне вярата си в своето благородство“. В мислите си той гради и по-далечни планове за отмъщение на Мемедаа, но това ще придобие смисъл само ако преодолее основната криза. Такава е надеждата му „да се озове отново, ако може, в оня тих свят на хубави мисли, мъдрост и незлобивост, в който слушаше по-рано съзвучието на същността си“. Но намирането на старицата се превръща в бясно преследване из калдъръмените пловдивски сокаци. Писателят е създал една напрегната картина на гонитба, викове и засади, на ужас, криене и люти клетви, която на външните наблюдатели изглежда не стремеж да се извърши добро, а опит за насилие и злодеяние. Ние сякаш знаем повече за това преследване от случайните улични свидетели, ала онова, което виждат те и което на пръв поглед може да ни се стори нелепо недоразумение, разкрива същността и смисъла на фаталната среща между двамата герои. Противоречието тук не е само външно, както за миг се заблуждава Исмаил ага. Конфликтът е много по-дълбок, непреодолим, а гонитбата е в същност негов пряк израз. В яростния си стремеж да извърши добро дело устинският господар най-сетне принуждава бягащата жена да влезе с внучето си в пламналия от тифус Кацигра хан. И я обрича на смърт. В началото героинята наистина няма представа за намеренията на Исмаил ага, но дори когато ги разбира, те са без значение за нея и не могат да променят поведението ѝ; нейната съдба не е плод на случайност, недоразбиране, на трагично недоразумение.

Това са събития от последната, десета глава на повестта. Освен първа и втора глава на баба Гюрга е посветена изцяло и седма — тя обхваща изживяванията на героинята след раздялата ѝ с Исмаил ага в Горките. В трескав кошмар се сплитат деформирани образи, спомени от по-далечното минало и ужасите от последните дни. Съновидението на кучетата и на починалия някога неин син Христос, когото тя е била готова да хариже на турския господ и да кръсти Мохамед, крие смътни символи на преживяното, изкривени в подсъзнанието прояви на недовършени мисли за греха и доброто, за самотата и майчината ѝ отговорност. Образът на Христос я отвежда — вече събудена — към сцената на кръжавата венчавка в перушенския храм, която се откроява тук с потресаващата сила на изобразение. Като някаква трагична българска Богородица старата селянка поема от небитието своя младенец в духовните си прегръдки, за да го

спаси и обрече на участва на братята му. Това е в същност неин избор, нейно спасение и нейно обричане. Идеята за *единството* на баба Гюрга със синовете ѝ, проявена категорично в нейния спор с Исмаил ага, намира нова изјава в седма глава, за да зазвучи с най-голяма мощ — като самоотрицание и жертвостовност — във финала на произведението.

Устинският благородник е сломен от развръзката. „Бе съзнал къде греши — четем за неговия самоанализ, — бе искал да ѝ се изповяда, да разтовари бремето си, да се оттегли от съдбата им, да ги остави на воля, но пак не сполучи. Вините му се трупаха ден след ден, час след час, каквото и да измисляше за тяхното добро — вините растяха, накрая — до морията ги бе довел. !“ Той обикаля обезумял портите на Кацигра хан, заплашва, убеждава и моли, сърцето му се къса в мъка и гняв от безплодните усилия да изведе навън бабата и детето, да ги спаси, а чрез тях да спаси и собствената си душа. И тук кръгът се затваря окончателно. Ако баба Гюрга напуснеше хана, това би означавало не само смирение пред волята на Исмаил ага и вникване в неговите лични терзания, но и протегната ръка, забрава, прошка, връщане назад — преди Великден на въстанието. Изборът на живот от героинята в случая би означавало изневяра към жертвите, към синовете, би се превърнало в компромис, в примирение, в омърсяване на оная нетленна, „най-рядка, най-скъпа стока на света“, която майката е придобила с цената на огромните си страдания. Всичко това е ясно на Исмаил ага. Неслучайно той си спомня тук страшните думи на хаджи Враньо: „Трябваше да ги омърся, та да живеят.“ Ясно му е и нещо друго — най-важното и в същност най-страшното за него. На Исмаил ага е нужна гордата, достойната, непокорената баба Гюрга. Тъкмо такъв човек може да възвърне благородството и чувството му за чистота. Достойнство може да бъде създадено само от достойна личност. Това цени той у българката и към това се стреми. Но ако тя излезе от хана и избере живота и примирението, няма да бъде такава, не ще може да усмири душевните му боли. Да наложи волята си над нея значи да измама сам себе си и да създаде отново лъжа и неискреност там, където са му били нужни правда и чистота. Логическото противоречие в отношенията между двамата е наразрешимо, защото в него е отразена логиката на историята. Единственият изход е реалното решаване на историческото противоречие. В този момент нейното и неговото достойнство са несъвместими. Исмаил ага иска да прояви човечност независимо от историческата нечовечност, която го е отдалечила на непреодолимо разстояние от баба Гюрга. Ала това е невъзможно, той е безсилен да се докосне до нея, защото личните им пътища са разделени от оная пропаст, която разделя и историческите им пътища. Рухва и последният опит за самозаблуда на героя, сам той осъзнава и последната си илюзия, че ще надмогне своята индивидуална трагедия.

А баба Гюрга като достойна майка на своите синове избира храбро и спокойно смъртта пред смирението. Последната нейна мисъл е за *единството* със синовете ѝ: „Няма да ви излъжа, мамините — рече им тя, — няма да ви измамя!“ Една обща скъпа печалба ги свързва и погледите на мъртви и живи са отправени към нея. И тя никого не посрамва. „Продължи да се изкачва с изправено тяло, строга и свята, защото синовете я гледаха. Не знаеше, че я гледа светът“ — завършва писателят. В гибелта на героинята тържествува най-значимото в човешкия дух. Въстанието бе свършило своята работа. Историята бе изковала нов човек, който можеше да твори свободно своята история.

В краткия епилог на повестта намираме края на една от сюжетните линии — кой и защо убива перущенските пратеници при Мемедая; тук се ражда песента за Даскала-комита, която и Петър Бонев, и хаджи Враньо предвиждаха, но все-

ки я оценяваше от своите противоположни идейни позиции; тук свършва животът на баба Гюрга и Деянка. Всички мотиви, разгърнати в произведението, тук отново прозвучават и ни карат да обгърнем повторно драматичното, напрегнато повествование. Появява се и печалният образ на Исмаил ага. Чрез мирогледния прелом и у него историята подкрепя истински ценното, изправя го пред трагична, но просветляваща, хуманна равносметка, която ражда и главния въпрос през неговия живот: „Щом си правоверен и ага, винаги ли създаваш предатели, лъжовност и винаги ли настъпва час, в който ставаш убиец, дори и когато си благороден и по-справедлив от другите?“ Неговата съдба, съдбите на всички герои в повестта отговарят утвърдително. Дочува се и още едно „да“ — от идеите исторически събития, за които наемква последното изречение на творбата: „Скоро след това започва Освободителната война“. Това „да“ носи със себе си и надежди за нови хора и нов свят — без лъжовност, предатели и убийци.

Ала новото време, на което е посветена повестта „Завръщане“, има своя логика и ражда нови трагедии. . .

## ЦЕНАТА НА ДУХОВНАТА ПОБЕДА („Цената на златото“ от Генчо Стоев)

Димитър Кирков

### I част

#### 1

Голям творчески кураж бе нужен на Генчо Стоев, за да напише продължение на великолепната си повест „Цената на златото“. Бяха минали повече от десет години и това произведение имаше вече своя социална биография. Мястото му в литературния процес бе незаменимо, то живееше в съзнанието на читателската публика като ненакърнима художествена цялост, защото в него е достигнато удивително единство — дълбокият смисъл на историческите събития се оглежда изцяло в съдбите на героите, релефната пластичност и едновременно символната извисеност на образите хармонират на пречистеното, лапидарно и многозначно слово. Нито един елемент не би могъл да се прибави или отнеме от естетическата завършеност на повестта, тя е такова монолитно словесно изваяние, в което и най-зоркото око няма да открие вътрешни пукнатини и противоречия.

Ето защо самата поява на „Завръщане“ — втората част на „Цената на златото“ — бе известно предизвикателство към вече изградени естетически представи, към затвърдени впечатления и оценки. Новото произведение на Генчо Стоев трябваше да преодолява психологически бариери, при което поемаше обяснимия риск всеки негов колеблив звук да бъде драматизиран и преувеличаван. Подобна психологическа реакция бе възможна, защото „Завръщане“ носеше амбицията да се измери и свърже в съзнанието ни с един действително висок художествен образец, а това предполага строг естетически съд, в който потърпевши обикновено са новородените. Не ще съмнение, че писателят е имал представа за този риск, но е имал силата и да го приеме — и да спечели, защото е създал достойно продължение на първата си повест.

„Завръщане“ не е механично допълнение към „Цената на златото“. В тази книга не откриваме лекомислено разгъване на сюжетните нишки от предишната повест, нито външно проследяване на исторически събития и индивидуални изживявания. Художествената завършеност в „Цената на златото“ в същност не дава сериозни възможности за такъв повърхностен подход, а и целите на писателя не са били да коментира вече създаденото, да илюстрира историята или да строи празно занимателни фабулни ходове. „Завръщане“ притежава свой идейно-познавателен център, който обединява около себе си целенасочено и последователно цялата система от художествени средства, за да оформи самостоятелния

облик на повестта. Но същевременно множество връзки ни отвеждат към „Цената на златото“. Това са и няколко общи герои, и единната човешка участ на централния от тях — Павел Хадживранев, и каузалността на събитията с техния идеен заряд, и близостта на стила — оная характерна генчостоевска фраза: пределно стегната и експресивно-афористична, в която словото е отмерено, метафорично наситено, богато с асоциации и емоционални внушения. Съществува обаче и по-дълбока предпоставка за органичното единство на двете книги, върху чиято основа възникват не само пряко приемствените, но и своеобразните *диалогични отношения* между „Цената на златото“ и „Завръщане“. Техният съдържателен патос е различен, но това различие иде от двустранното изследване на един и същ проблем, централен за човешкото съществуване в историческото време. Докато в „Цената на златото“ писателят осветлява възвисяващо-героичната връзка на човека и народа с историята, в „Завръщане“ е разкрито трагичното крушение на личността пред историческата непреодолимост. Макар посоките, от които е видян проблемът за взаимоотношението между човека и историята, да са полярно противоположни, макар пред нас да се разгръщат крайностите на човешкия дух в победа и поражение, художествената мисъл в диалогията на Генчо Стоев е единна в сърцевината си, защото произтича от диалектиката на противоречивото, променливо и неравномерно историческо движение. Писателят не смесва явленията, техният водораздел определя в същност идейно-естетическата самостоятелност на двете повести, но тая самостоятелност непрекъснато предугажда и други стойности. И както в реалността полетът не може да бъде отделен от падението, светлината — от мрака, душевната победа — от страданието, така в художествената концепция на писателя са неразчленими гордото израстване на човека и неговата трагична неудовлетвореност. „Цената на златото“ и „Завръщане“ са единни части на книга, в която личността се изправя пред решителни кръстопътища и творейки съдбата си според историческите възможности, веднъж възкръсва в порива за свобода, а друг път е поломена от непредотвратимия ход на събитията. В движението на писателя от силата до слабостта, от гигантския подем до ограничеността на индивидуалната съдба сред безвремието няма да открием и следа от фаталистична съзерцателност. Светлият трагизъм на борбата и скръбният оптимизъм на търпението извисяват гласове от двата бряга на историята, те се сплитат в напрегнат диалог над мощното течение на времето, градят мост от нежни и сурови, от топли и тъжни звуци — мост, в чиито основи е вграден трагичният опит на българската душа. За да продължим, ние трябва да минем по него.

## 2

В „Цената на златото“ историята подкрепя човешкото у човека. Тя иска много от роба — спокойствието, златото, челядта, живота му и се отплаща с едничко нещо — че го прави свободна личност. Писателят изобразява Априлското въстание в Перущица, но в събитията, които разтърсват това село и прераждат жителите му, се оглежда оня необикновен духовен и физически порив, с който целият български народ се опитваше да къса робските синджери вътре в себе си и в заобикалящия го тираничен свят. Оглежда се изобщо истината за човека, който е избрал борбата и саможертвата, за да извоюва правото си на достойнство. Това определя и националната, и общочовешката значимост на повестта.

Тематиката на произведението е традиционна, многократно и многостранно е осветлявана от българската литература; в нейното русло са родени ярки, непреходни творби в съзнанието на българина, между които е достатъчно да посочим „Записките“ на Захари Стоянов, „Под игото“ и „Елопея на забравените“ от Вазов. С какво тогава тая малка повест, появила се деветдесет години след

Априлското въстание, успя да развълнува всеки, който я е прочел, с какво тя спечели такава безусловна оценка и такова активно присъствие в тематичната линия за българските националноосвободителни борби?

„Цената на златото“ показва, че епохата на нашата национална революция не е изчерпана от художествената литература и тук не става въпрос само за *ширината на темата*, за пълното обхващане на събитията в различните региони, в различните народности и социални среди, в различните моменти и етапи на борбата. Не става въпрос единствено и за *емоционалното въздействие*, което тази незарастваща рана в народната душа е предизвиквала и ще предизвиква. Неизчерпана е и мисля, че е неизчерпаема дълбочината на *самопознанието* — и национално, и вселовешко, което ще се разкрива при всеки мъдър досег със сраженията на българския народ за свобода. През най-тъмните лабиринти на историята е минал българинът, докато възкръсне през XIX в. и докато стигне до Априлското въстание. По неговия криволичещ и мъчителен вековен път това е най-високата му историческа и духовна изява, в която избухват разноликите стихии на безподобен народен и личностен опит. Под разпокъсания купол на българското небе се взривява енергия, идеща от дъното на историята и от дъното на човешката душа. В един миг тук блясват слънцата на хиляди дни и избликва тъмната на безброй робски нощи. Събитията са зашеметяващи. Онова, което намираме в живота на други народи, проявено в течение на десетилетия и векове, омекотено и огладено от времето, тук е сбрано и изострено в броени часове. Априлското въстание представлява изключителна концентрация на историята и поради това то е изключителен обект на човешко познание в най-широкия смисъл на думата — и по отношение философията на историята, и като психологически феномен, и като перипетии на нравствеността, и във връзка с живота и гибелта на идеите. Освен огромния смисъл за националноисторическото и народопсихологическото самопознание априлските дни от 1876 г. притежават и наднационално значение, защото те са едно от ония мигновения в живота на човечеството, когато невидимите крачки на историята стават зрими и човешкият дух полита от Голгота над кървавата и кална земя.

Със своето дълбоко художествено познание произведението на Генчо Стоев доказва значимостта на тази тематика и в наше време. Чрез малоброен кръг от герои той е обхванал същността на революционните събития, анализирал е проникновено мотивите за поведение на различните участници, разкрил е ярко нравствените и историческите сили, моралните подбуди, духовните превращения, постигнал е патоса на времето в неговата противоречива сложност. Голяма творческа енергия е вложена в „Цената на златото“. Писателят е претопил и пречистил историческия материал с максимална художествена взискателност, за да не остане никакъв случаен примес, нищо странично, несъщностно, колебливо в образите и в сюжетното действие. Между героите се срещат реални исторически лица — Петър Бонев, Кочо Чистеменски, Спас Гинов, Мемедаа Тъмръшлията, но те общуват органично в художествената структура с персонажа, който е плод на творческо въображение. На пръв поглед изглежда, че самата история говори и действа чрез прототиповете, че самата тя гради епическите образи и няма нищо по-лесно те да бъдат пренесени в художествено произведение. В действителност обаче превръщането на историческия прототип в художествен герой е извънредно труден творчески процес и неизразителността, илюстративността в множество книги на историческа тема често пъти се дължи на неумението на авторите да превърнат реално съществуващото лице в художествен образ, който да съответства на идейно-естетическите им цели. Генчо Стоев е създавал героите си с една мярка и в тях, както и в събирателния образ на въстанала Перушица виждаме съсредоточено основното съдържание на историческото сътъкновение. Пластично изваяните, майсторски индивидуализирани лица

и събития са наситени с такъв съгъстен исторически смисъл, че са станали изразители на борбата, надеждата, колебанието, решимостта, насилието, прераждането на роба в свободен човек.

Действието на повестта се развива в няколко дни, в моментите на отчаяна съпротива и жестоки отмъщения. То е стремително, динамично, изпълнено е със събитийни перипетии, които бързо нарастват и бързо биват разрешавани. Но повествованието включва художествена информация, която далеч надхвърля границите на фабулата. Чрез сложно и прецизно композиране, чрез един действителен разказвачески синтетизъм са обхванати предпоставки, черти и събития, които разширяват многократно вътрешния обем на произведението. Синтетизмът е най-характерното в поетиката на двете повести, но преди да погледнем по-конкретно какво се крие зад това понятие и както е постигнато, тук ще отбележим само, че той е проявен на всички изобразителни стъпала — от лексикалните съчетания, от синтактичните конструкции до изграждането на отделните картини, придвижването на действието, създаването на характерите, до цялото идейно-емоционално внушение. Ще отбележим още и неговата основна функция — да насища до възможния естетически предел всяка черта на повествованието с допълнителни художествени значения. Би могло да се каже, че „атмосферното налягане“ в „Цената на златото“ и „Завръщане“ е неколкократно увеличено, върху всички елементи на белетристичната постройка е положена максимална тежест, така че те мобилизират и извяват докрай своите многопосочни вътрешни сили. Не остава нито един шрих на изображението, който да е с дребни възможности, сам за себе си, неразгърнат и неизползуван.

По такъв начин зад сюжетните постъпки, зад конкретните изживявания на героите си Генчо Стоев е показал далечната предистория на типове, явления и случки. В непосредствените действия, мисли и чувства са влети дълголетен род и социален опит, еволюцията на много поколения, дълбоко вкоренени рефлексии, незакърнели предубеждения, обиди и страхове, разварят се криле на отдавна пречупени полети, пропълзва споменът за незавършена мьст, капва кръв от вековна рана и се смесва с новопролятата кръв, всичко, което е било, се оглежда в онова, което е. Настоящото живее в героите на повестта едновременно с миналото, но това не значи, че те разсъждават за миналото. То е тласък на тяхната кръв, основа на възможно и необходимо поведение. Настоящото живее едновременно и с бъдещето, но това не е само бъдещето на отделните личности, а предчувствието както за непокорството и независимостта на род и народ, така и за пълния крах на измамните ценности в империята на насилието. Всички времена живеят едновременно в героите на Генчо Стоев и наистина историята говори с техните уста и действа чрез техните ръце.

Синтетизмът в изграждането на образите, *художествената концентрация*, същността на поетиката в „Цената на златото“ съответствуват на характера на изобразената епоха, на оная *историческа концентрация*, за която вече стана дума. И обратно — ако използваме едно метафорично понятие, бихме могли да наречем времето на Априлското въстание „синтезно време“. Това единство между естетическата форма и същността на отразявания обект, *единството между художествена поетика и историческо съдържание* е изключително важно достойнство на творбата. То е предпоставка и за най-същественото в нея — пълното сливане на индивидуално и историческо, на личностно и общозначимо, органично-обединяване на сюжет и реални събития, на интимно-човешкото и философията на историята.

Повестта започва с „Пролог в девет части“, в който авторът почти навсякъде употребява преизказно наклонение на глаголните форми. Изключение правят само първата част, състояща се от трийсетина реда, в която тук-таме се вмъква изявителното наклонение на сегашно историческо и минало свършено време, както и диалозите в останалите части. Продължителното използване на преизказно наклонение в пролога и рязката смяна с изявително в десетте глави и епилога не могат да не бъдат забелязани от читателя, дори той да няма представа за граматическите наименования. Рязко се променят тоналността на повествованието, ритъмът, позицията на автора към изображеното. В изложението възниква осезаема граница, която българинът долавя, но за съжаление тя ще изчезне в превод на много чужди езици. По най-пестеливия начин, единствено чрез модалния смисъл на граматическите форми, без каквито и да е други контекстови и ситуационни уточнения Генчо Стоев създава чувството за дистанция, за съдържателна обособеност на пролога от главите. Само чрез несвидетелската гледна точка на глаголите той разкъсва равномерната хронология на събитията и това, което е в пролога, изглежда много отдалечено, създава се внушението, че е извършено в друг свят и в друго време. А в същност между действията в края на пролога и началото на първа глава са протекли няколко часа. Това обаче са преломни часове. Тъкмо през тях минава границата, разделяща робството от духовната свобода.

В случая Генчо Стоев е използвал най-активно възможностите на българския глагол и е изразил историческата си концепция дори чрез това средство, което наглед има твърде ограничен художествен потенциал. Тук срещаме един от многобройните примери на повествователен синтетизъм, защото езиковото чувство за дистанция, за поврат уплътнява една съществена авторова идея, влива своя глас в представата за историческия поврат през Април 1876. Глаголните времена тук влизат в противоборство с равнодушното течение на астрономическото време и го побеждават, за да посочат динамизма на историческото време.

Лесно може да се пресметне колко дни трае действието в пролога. Към мотивите на неговата първа, обобщителна част ще се върнем отново, а от втората част докрая протичат света събота, Великден и утрото на понеделник — преди разгрома на селото. Но какво разделя и какво свързва страшния делничен ден с четирите денонощия на отбрана в църквата, с кървавия епилог на бунта, от който начева в същност първата глава?

В пролога писателят не показва зреенето на въстанието. Всичко вече е решено, даскал Петър Бонев начело на десетниците е тръгнал да оглежда убежищата на родопските пещери и от височините пред очите им се откриват пожарищата в Средногорието. Много неща знае Даскала, за много неща се догаждат младите, Павльо Хадживранев и не заблудението подкрепя изтръпналите им души, за да хвърлят народа в огъня. Още същата вечер те трябва да направят решителния избор. В селцето е слязъл нехранимайкото Дели Асан Байманоглу със своите апаци, за да иска от името на Мемедаа Тъмръшлията мулета, ракия и тютюн. Тръгнал е Мемедаа на север, за да гони бунтовниците, и ако перушници стоят мирно, той ще пази никой да не бастиса селото им. Дали предизвикателството е случайно или помашкият вожд е подредил една чудовищна провокация, жертвайки живота на отрепката Дели Асан, вече няма значение. Този самозван кърсердарин е донесъл тук последния въпрос за покорство или за бунт. И наглите му думи припомнят не само неговите лични, но и безброй чужди безчинства. Всички усещат колко фатална е тази мисия, как отговорът далеч ще надхвърли искането на мулета, ракия и тютюн. И гордият чорбаджия хаджи Враньо тръгва

да спасява спокойствието, златото си, рода, селото, подавайки ръка, обещавайки даровете, канейки в дома си този презрян дребен насилник, с когото по-рано не е и благоволявал да говори. Но времето е подготвило по-силна воля за посъдбоносен отговор. Със слабата си десница даскал Петър Бонев прекършва непобеждавания бабаит, принуждава го сам да се обезоръжи и да се остави да го вържат. Сцената се разиграва на селския площад в тъмна безлунна нощ. Само един фенер осветлява участниците и в неговата светлина се виждат ту претъпкан сиях, ту паднала на земята синкава стомана и вдигнат прахоляк като барутен дим, ту решителни черти на исусовско лице, ту отпуснати празни ръце, долитат твърди слова и умолителни нотки в груб, изведнъж отнял глас.

В бледия кръг светлина се творят невиджани и нечувани неща, а наоколо се разстила пространството на непрогледен робски мрак. . . Перушица вече е въстанала.

В тази разгърната метафора се оглежда подвигът на ония броени български селища, които вдигнаха Априлското въстание и под светлината на пожарищата си поведоха зрящи и незрящи към свободата. Както в много други моменти, тук сюжетно-пластичното изображение освен собствените си, непосредни художествени функции придобива и допълнителен обобщаващ смисъл.

Дели Асан и хората му са осъдени да загинат, за да започне възкресението. С тяхната кръв се бележи онзи знак, който по думите на Даскала „с вода се измива и пак се предава на деца и на внуци“.

Въстанието е извършено, но не е завършено. . . Тепърва предстои най-трудната му част, след която за едните няма да има връщане назад, а за другите — път напред.

Неделята, денят на Възкресение господне, донася ликуване, звуците на „Стани, стани, юнак балкански“, тропот на волно разярчени коне по дворове и мегдани. Текат за селото дългите, сладки часове на свобода в краткия ден и през нощта. . . „чак до утрото, когато осъмнало обкръжено от помаци и турци“.

И тук се открива една възможност, стара и проверена в печалния опит, годна може би все още да спаси живота на покорните поданици. Старейте на селото начело с хаджи Враньо изпращат пратеници при Мемедая, предводителя на башибозука, с молба за милост и обещание за голям откуп. Намерен е начин да се обясни убийството на Дели Асан като лична разплата и да се обезсмислят всички пориви и всички надежди, белязването от Даскала, мъчителната решимост, радостта и ликуването от предишния ден. Бунтът може да бъде предаден, да бъде заличен от паметта и на потиснати, и на потисници, още сякаш могат да бъдат изтрети знаците на непокорство, които току-що са вписани в новата страница на историята. И наистина с жестове отдалеч пратениците като че ли обещават пощада, но екат три тайнствени залпа — нито от стъна на Мемедая, нито от позициите на въстаниците, падат един след друг столетниците, прекъсва се жилавата нишка, по която връщането назад изглеждаше възможно.

Това е последното събитие в пролога, а след него започва погромът. И тъкмо тук минава границата между робството и прераждането, макар че в пролога са изобразени миговете на победа, на кратковременно щастие, а в останалата част на повествованието са военното поражение, страданията, башибозушкият бяс. Защото сама за себе си първата крачка на въстанието е лесно уязвима, цялостният ѝ исторически смисъл все още не е проявен, малцина схващат напълно нейното съдбоносно значение. За двама от централните герои — Гюрга Хаджиграневе и Исмаил ага, в чиято душевност е разкрито най-дълбокото преобразяване — до определен момент в деня на народното ликуване нещата все още изглеждат обратими. Те още живеят в робството: тя — като покорна, той — като господар, макар че синовете ѝ не поемат коня на агата, а навън се чуват победни

гърмежи и възрожденски песни. Нужно е да бъде направена втората и последна крачка, да дойде адът в перущенската църква, за да се извърши и възкресението, за което даскал Петър Бонев говори в своята изповед. Нужни бяха огромната саможертва, обилно пролятата българска кръв, нужно бе народът да бъде повелен към дръвника, за да се постигне целта на замисъла.

Такава е трагичната философия на въстанието: духовната победа бе невъзможна без ужасното военно поражение и стръвното изстребление. Именно в най-безнадеждния миг за живота на въстаналите се открива ясно края на робството, защото те вече са го преодолели в себе си. И в този миг, преди да излезе от църквата и да се подложи под куршумите на аскера и башибозука, даскал Петър Бонев може да извика към живи и мъртви истината, която отдавна е приел, но не е изговарял: „Братя! Стана каквато желяхме. . . Робство вече не може да има!“

Въстанието е свършило своята работа. Невъзвратимото е станало. Ето защо след кървавия епизод в църквата предишните дни изглеждат толкова далечни, за кратко време се е образувала огромна *историческа и личностна дистанция*, която писателят е разкрил чрез цялата своя изобразително-изразителна система, вкл. и чрез посоченото художествено внушение за *темпорална дистанция* между пролога и останалата част на повествованието. Когато селището се е превърнало в пепелище, когато е настъпил часът на най-гнусни мародерства и насилия, а от рода на баба Гюрга са останали само тя и внучката ѝ Деянка, героинята си спомня за неотдавнашните мирни дни единствено с отдалечаващите представи: „някога“, „преди“. В нейното изтерзано съзнание така изглеждат дори случките през последната неделя, на Великден. Разбира се, съществуват сериозни психологически причини, които насочват в тоя момент мисленето на героинята. Човек, чийто дом е бил като препълнена чаша с челяд и имот, който е вярвал в стабилността на своето спокойствие и добруване, подкрепяни от златото и чорбаджийското име, но е загубил всичко за няколко дни, такъв човек не може да не гледа на близкото минало като на нещо, което е било сякаш много отдавна. Тази страна от душевното състояние на баба Гюрга разширява дистанцията между „сега“ и „преди“, ала психическите мотиви все пак са общи, взети сами по себе си, те имат неустановен, подвижен ценностен характер, възможни са в множество подобни ситуации с различно индивидуално и обществено съдържание.

Същественото тук е, че към тях се прибавя светогледният прелом на героинята, нейното различно възприемане и оценяване на света „преди“ и „сега“. В същност цялото поведение на баба Гюрга в повестта, нейният психически, идеен и мирогледен двубой с Исмаил ага разкриват този прераждащ прелом. В образа ѝ са съсредоточени основни художествени идеи, но преди да го разгледаме по-подробно, ще посоча един момент, в който рязко е изявено светогледното изменение на героинята.

Повествованието на Генчо Стоев е скъпернически пестеливо. Той е целел да се освобождава от всякакви самоцелни детайли, словесни излишества, ненужна обстоятелственост. И изведнъж откриваме повторение на цяла сцена: пристигането на Исмаил ага в дома на Хадживраневци навръх Великден. Картината е пресъздадена два пъти — в пролога и в първа глава. Това привидно разточителство по отношение общия разказвателен подход се оказва в същност ключ към същността на героинята. В първия случай гледната точка на баба Гюрга едва прозира в описанието, тя е смесена с гледната точка на мъжа ѝ. Ние можем да смятаме, че в преизказното си изложение разказвачът е използвал едновременно свидетелствата и на баба Гюрга, и на хаджи Враньо. Защото старите Хадживраневци в този момент са неразделими. Във втория случай присъствува само гледната точка на героинята. В описанието се срещат съществени подробности, на които не е имало друг свидетел освен нея. Важно е обаче не само вмъкването на нови изобразителни елементи, количественото разширение, а и новите, из-

менени ценностни акценти в разказа. Писателят е използвал нови думи, споени от ново чувство, и е вложил в привидно еднаквото изображение принципно различен смисъл. Идването на Исмаил ага е видяно през различни очи, измерено е в двата случая с различни мерки и това е един от знаците за светогледното разделение на баба Гюрга от хаджи Враньо, не по-малко необратимо от раздялата им в близката смърт.

Връзката с Исмаил ага има особено значение за Хадживраневия дом. Потомъкът на роби, забогатял с черен труд, пестене и хитрост, не е получавал по-голямо признание на своята стойност от приятелството с достолепния турски господар, издънка на стар аристократичен род. Достлукът с агата създава у хаджи Враньо извънредно съблазнителното чувство за човешка важност. Това за него е белег за изравняване, знак за постигането на индивидуална свобода, каквато малцина в селото могат да имат. Както ще видим, същинските отношения между двамата са много по-сложни, в дълбините им се крият тъмни сили, които ще избухнат в критичния момент. Но в мирното време всичко видимо в приятелството им е благообразно, стабилно, добропорядъчно и изглежда, че буди само радост в сърцата на тия богати и мъдри мъже. Гонен от срам заради безплодието си, Исмаил ага обича да посещава дома на своя другар, където намира спокойствие, гостолубие и уважение. А и хаджията не се подмилква и унижава, а достойно получава почитта — тази своеобразна лихва на неговото скрито злато и добър късмет.

Гостуването на Исмаил ага у Хадживраневии винаги е било празник за дома, снахи и синове са излизали да го срещнат още на портата, произнасял е старият учтивите слова на източния етикет, отвърщал е с ихтибар агата и дори понякога е разговарял с бабата. Но през последната неделя младите не го приемат, както по-рано. В пролога самото пристигане на агата е предадено без подробности, вниманието е насочено изключително към държането на хаджи Враньо, който единствен се радва на госта и изпълнява обичайния ихтибар. Следва кратък диалог с недомлъвки и прикрити мисли, в който хаджията се опитва да обясни странното поведение на синовете си, но не посмее да изрече истината, не споменава дори за най-важното — Даскала, и стига едва до далечния намек, че младите искат да се делят от него. Това е достатъчно да втресе Исмаил ага. Много неща са ясни независимо от думите. В тази среща силно вътрешно напрежение е обхванало двамата достове. Олипващите въпроси на агата, суетенето и недоизречените слова на чорбаджията, неохотното опитване на празничното агне, насила отпитите глътки вино, бавните думи и мъчителните паузи в разговора — всичко това са белези на съживено недоверие между двамата, за което по-рано сякаш не е могло и да се помисли. Смут, яд и тревога са потиснали хаджи Враньо, защото той вижда как губи нещо извънредно важно в своя живот, нещо, което е постигнал с огромни усилия и е искал да остави на потомците си.

Второто описание на сцената съдържа множество изобразителни детайли, свързани с поведението на Исмаил ага. Необходимо е да посочим, че споменът за неделния ден възниква в съзнанието на баба Гюрга сред лозята, когато ненадейната поява на турския господар я спасява от двама башибозуци-мародери. Така че външноасоциативните връзки мотивират съсредоточаването на героинята именно към образа и държането на Исмаил ага. Това в същност е и психологическата обосновка за повторното пресъздаване на гостуването. Асоциативните, психическите мотиви обаче ни въвеждат в съществено идейно и мирогледно преосмисляне на спомена.

Баба Гюрга внимателно е наблюдавала и добре е видяла смущението на Исмаил ага сред двора на къщата ѝ, когато не е имало кой да вземе юздата на ата му, демонстративното пренебрежение на синовете си: „Майката гледаше през пенджерчето на собата, видя как Исмаил ага си изтри челото с ръкав и едва не

зарида и прокле до три пъти даскал Бонев, дето беше размътил главите на младите, и сама изгича да посрещне госта, а старият вече го канеше от къшкя. "В този момент чувствата на героинята избликват от същия източник, както и при съпруга ѝ. Нейното едва сдържано ридание, клетвите ѝ са индивидуален израз на еднотипно преживяване с хаджи Враньо. И тя като него страда от усещането, че Хадживраневият род губи ценно свое достойние — едно приятелство, което между другото е създадо чувството за относително равенство и свобода. Затова баба Гюрга така пъргаво се спуска да спасява положението, без още да съзнава цялата му измамност. Но още тук, сред най-силните изживявания на смут, яд и тревога пред очите ѝ изпъква една странна слабост на изискания гост — „... Исмаил ага си изтри челото с ръкав...". Другото изречение задълбочава тъкмо тая страна на възприятията ѝ: „Исмаил ага се заизкачва по дървената стълба бавно, с препъване." По-нататък е пропуснат известният от пролога диалог между домакина и госта, на който баба Гюрга не е била свидетелка. Това нейно време се губи за нас, но ние можем да съдим за съдържанието му на душевна борба и духовно разтърсване от непосредствено следващия пасаж: „Когато си тръгваше, челото на агата все още блестеше от пот и той направи теманета на всички синове, а Павльо препусна пред него, да го проводи жив до Устина, и не бе ясно кой е рая и кой господар, и тя вече не се сдържа, и плака на воля в собата, и молеше бога да ѝ прости за лютите клетви по Даскала, и молеше още да не отказва благодатта си към селото...". Тук вече ценностните акценти около гостуването на Исмаил ага са изменени; чувствата на майката са поели посока, която ѝ отдалечава от съпруга ѝ и я приближава да синовете ѝ; усещането за губене започва да се измества от предусещането на една много по-голяма, по-значима, но и по-мъчителна човешка печалба. Освобождаването на баба Гюрга от предишните представи за житейските стойности начева, когато пред нея ясно се открояват неприкритата слабост на агата и неподправеното достойнство на синовете ѝ. Може да се каже, че за героинята въстанието започва в прашната соба, в уединение, с тревожно-сладки сълзи и молитви към бога, а когато среща Исмаил ага в лозята, то вече е завършило и е свършило, каквото е трябвало да свърши. През изминалото време тя се е отдалечила на огромно разстояние от онова, което сама е представлявала, и от ония ценности, които е олицетворявал агата. Светът се е преобърнал и душата ѝ се е преобърнала заедно с него. И хората, и всички неща са се изменили до такава степен, че когато вижда *приятеля*, първата мисъл на баба Гюрга е „дали той си е ага, какъвто бе до Великден, или е вече като другите двама...". (курс. м.).

У всички герои в повестта се извършва подобен душевен преврат. Нито един от тях не е само онова, което е бил „преди“. В техните оформени индивидуалности се проявяват вътрешни сили, които са били потискани или неосъзнавани, новородени са или отдавна набират енергия под пластините на робския живот. В съзнанието и поведението на героите се очертават множество дистанции спрямо предишното — и ценностни, и психически, и миогледни, и морално-етически, и идейни. Тъкмо тяхната сложна съвкупност създава художественото внушение за историческата дистанция, разделяща живота преди и след въстанието. Личностните поврати изпълват със съдържание представата за епохалния поврат.

#### 4

Този творчески принцип за изображение на героите е изявен най-последователно в образите на баба Гюрга и Исмаил ага, но той засяга също и сравнително по-статичните хаджи Враньо, даскал Петър Бонев, Мемедая Тъмръшлията, Спас Гинов. Техните характери не могат да бъдат определяни еднозначно.

Предпоставките от миналото и проявлението им в действието на повестта, всичко натрупано в техните души — наследено или лично придобито — и онова, което се разкрива трансформирано от събитията през въстанието, създават особена дълбочина на образите. Пред нас те се извяват многопосочно и много-степенно и затова конфликтите между тях не се пораждат в една единствена точка на съприкосновение, а обхващат действителната им човешка сложност, цялостното противопоставяне на идеи и морални принципи. По такъв начин богатата нравствена и историческа проблематика писателят е изразил чрез характерите и съдбите на героите си и за да стигнем до нея, ние трябва да тръгнем по техните пътища.

„Цената на златото“ започва с няколко въпроса, неочаквани на пръв поглед поради тематиката на повестта, но дълбоко свързани с живота на централните герои: „Какво може да се купи с хиляда лири чисто злато? С две хиляди? А с голямата гевгирена къща сред селото? С многото казани тахан и шарлаган, с хектарите лозя и бъчвите с виното?“ Всичко това Хадживраневите го имат. И наистина много неща могат да се купят с тяхното богатство, а най-добре знае цената на златото хаджи Враньо, който е трупал лири, наполеони и минцове, разбирал е какво да купува, за да спечели отново, и то не само имот, но и достойнство. Много неща е постигнал той, дори приятелството на Исмаил ага Сюлейманоглу, и още много би могъл да придобие, ала времената се разбъркват, Даскала подлъгва младите и синовете на хаджи Враньо стават едни от първите му помощници. Водачът на въстанието е антипод на стария чорбаджия, конфликтът им е непреодолим. Негов връх е прекият идеен сблъсък на двамата в обкръжената църква, но противопоставянето е разкрито в цялото тяхно мислене и поведение и съвсем не се свежда до опростената схема „враг — борец“.

Хаджи Враньо е твърде по-различен от познатия тип на чорбаджията-предател. Действията му са открити, а думите искрени. Писателят е проникнал в дълбочината на неговите мотиви и съображения, в житейската му философия и така родовата, социалната и нравствената същност на героя е осветлена от неочаквани страни. Хаджи Враньо не извършва предателство в непосредственото значение на тая дума, той дори не заминава за Филибе, за да моли помощ от пашата като Рангел Гичев, което Исмаил ага възприема с удивление и мрачно съжаление. Събитията отвеждат героя в църквата, сред народа, той изживява целия ужас на погрома и в крайна сметка загива от башибозушки куршум. Същината на въпроса е, че хаджи Враньо *не приема общата идея*, която е окрилила в този исторически миг сърцата и умовете на хората, или по-точно *той не вярва в идеята за обща народна свобода*. Целият негов житейски опит говори, че това е заблуда и че тая ще бъде платена с безсмислено пролята кръв и със загубата на една „свобода“, която героят смята за постигната вече от рода му.

В последния разговор между Петър Бонев и хаджи Враньо са концентрирани всички моменти на тяхното идейно състолкование. Зъл е чорбаджията, „мъдри, жестоки и глухи“ са думите на Даскала. Между техните позиции не може да има никакъв компромис. Два коренно различни исторически възгледа осветляват бурните събития, но единият вече се е превърнал в дело и водачът на въстаниците спокойно отбива идейните атаки вътре в църквата, така както хладнокръвно посреща атаките на враговете отвън. Той възпира мъжете около себе си да не запушат тая ядна уста, защото в момента по-мошен е гласът на историята, създадена от него, от другарите му, от народа. Нито нападите на общото дело, нито обвиненията в лично престъпно тщеславие могат да накърнят революционното удовлетворение на Даскала, но накрая хаджи Враньо казва някакви думи, които ние не чуваме сред гърмежите на боя, и те изваждат въстаника от равновесие, карат го да кресне с гняв, какъвто по-рано никой не е виждал у него: „Млък, твоя-

та верица!“ И тъкмо след тия думи Петър Бонев излиза под куршумите на башибозука.

Сцената е пресъздадена чрез спомените на баба Гюрга и тя в същност не долавя изреченото от мъжа ѝ. По-късно, сред предсмъртните изживявания на хаджи Враньо тези думи стигат до нас: „... Но и да беше се сбъднало твоето, Даскале — казва чорбаджията, — и да си бяха отишли турците, ти пак щеше чорбаджийски ръце да целуваш. Таквиз като тебе властвуват от ден до пладне, а животът си е живот — и под турско знаме, и под българско...“ В момента няма по-обезкуражаващи, ледени слова от тия, няма нищо по-способно да обезцени народните жертви. Чорбаджийско-класовите акценти тук са толкова силни, историческата истина, която прозира в тях, е толкова жестока, че даскал Петър Бонев няма друг избор, освен да хвърли последния аргумент — живота си. Не само отчаяние има в неговото действие, но и надежда. Негов истински отговор не са гневните думи, а героичната смърт пред очите на всички и хаджи Враньо е достатъчно прозорлив, за да разбере този отговор. „Само че смъртта му не трябваше да бъде такава, ех, не трябваше! — въздиша той. — Такава смърт не плаши младите, тя само ги подкоросва.“

Такава е ядката на противоречието между даскал Петър Бонев и хаджи Враньо. Тежкия чорбаджия не вярва в общата свобода, но това не значи, че той не се стреми към свобода и не търси свои пътища към нея. Само че в съзнанието на двамата тази дума има съвършено различен обем и смисъл. За единия това е пълната национална свобода, за другия е социалната свобода на рода му. Тази социална свобода в представите на хаджи Враньо обещава чест, достойнство, богато човешко реализиране независимо от постигането на всеобщо освобождение. В минутите преди смъртта старият прещенява: „... Ако съм имал нещо изцяло мое, това беше златото...“ И по-нататък писателят продължава: „Ни веднъж не го беше подвеждало то, ни веднъж не го измами, ни веднъж не го огорчи.“ Хаджи Враньо не може да вярва в мечтите и действията на хора като Даскала. Неговите надежди за лична свобода са се крепели единствено върху вярата в златото — достатъчно е имал той, за да откупи себе си и рода си, но синовете му са поискали нещо повече, което не може да се постигне с жълтици, къщи и лозя. Той, който така добре е знаел цената на златото, сега е надценил неговата стойност, защото за истинската човешка свобода трябва да се даде по-скъп залог.

Хаджи Враньо е безнадеждно отчужден от народностната общност. Самостата е действителната негова трагедия по време на въстанието. Непреодолим социален индивидуализъм е оставил отпечатък върху неговата душевност и той определя чувствата, мислите и постъпките му. Видим израз на този социален индивидуализъм е личностният индивидуализъм на героя. Но тук съвсем не става въпрос за егоизма на хаджи Враньо, за неговите съвършено частни интереси като индивид, за спасяването само на неговия живот, само на неговото добруване. Той винаги е показвал една своеобразна готовност за саможертва в името на близките си и най-малко би могъл да бъде характеризиран като егоист. Години наред е пастрел грош след грош, без да се поддава на никакви външни съблазни, отминавайки привлекателните, но ефимерни удоволствия, които са му предлагали Филибе, Едрине, Истанбул. Младостта му е отлитнала в пестене, за да може силата на златото да мине умножена в ръцете на неговите синове. За тях той е бил готов на всичко: „Бе решил да ври во веки в катрана, стига тук, на тоя свят, дядо Враневите внуки да станат някога Хадживраневе, без да се товарят с нови грехове и терзания...“ Разбира се, самопотискането, личното самоограничаване не са минавали без вътрешни борби, но героят е успявал да преодолее прищевките си, „защото имаше сума залисии и не бе никак самотен“ (курс. м.). Липсата на чувство за самота, усещането на общност с рода си е нещо

извънредно важно в психиката на хаджи Враньо „преди“, когато е печелил злато и достойнство. Генчо Стоев е анализирал проникателно душевността на своя герой, разкрил е сложната логика на един привиден социално-психологически парадокс — потискане на частно-човешкото, на егостичното в името на класово-родовото, на социалния индивидуализъм.

Едва когато в църквата героят губи един след друг близките си, когато започва обезсмислянето на неговата главна житейска цел, за миг се разклаща и нравственият му свят и той си спомня онова „пренебрегнато, кошунствено и спасително“ нещо, което се отнася само за него и което старецът все още би могъл да изживее. Но това е едно мигновение на егизъм и не то създава стимулите за живот у хаджи Враньо. Героят не изоставя основната опора на своя светоглед. Истинската причина, за да бяга той от църквата, да се бори отчаяно за спасение на прага на смъртта, безумните надежди за бъдещ дом и деца, всичко, което извършва в последните си часове, се крепи на една подбуда — „да не пресъхне хадживраневската кръв“. Старецът не се бои от своето собствено умиране, а от прекъсването на родовата нишка. Разбира се, животът му е скъп, ала още по-скъпо е продължението на потеклото му.

Тия силни чувства на героя се подхранват от два източника. Единият е житейската издръжливост, племенната жилавост на българина, които са се калявали пред заплахите от претопяване и изстребление, предавали са се от деди на внуци, крепнали са през вековете и са формирали трезвия поглед към смъртта и жаждата за живот на народа ни. Мощният инстинкт за живот е индивидуална особеност на „този млад бяс Враньо“, той го е карал да вярва, че е благословен от бога дори когато е имал само суган-лук и парче хляб. Стихийните жизнени сили са го водили да дири невяста не из богатските дворове, а мома като Гюрга — „хубост, здраве и сила, замесени в едно тесто, замесени тъй, че да им станат тесни нощвите, имотът, родът, и да кабардисват все повече и повече, непрестанно, дори когато те двамата бъдат вече мъртви“.

А другият източник за родовите чувства на хаджи Враньо е златото. Виталната енергия се слива в него със социалните стремежи, които намират най-непосредствен израз и най-естествена перспектива в живота на собствения му род.

Златото е първата и основна ценност за стария — „единствената истина в живота, единственият източник на силата“. В своя диалог-бълнуване със сина си той казва: „Който има злато, той има и чест, сине!“ Затова, когато Мемедая изисква огромен откуп от селото и той трябва да бъде платен от старите, пред хаджи Враньо застава страшният въпрос: „кое изравняване е по-добро — в смъртта или в бедността“. Поставен така директно от събитията, въпросът има сякаш само един човешки отговор — по-добре изравняване в бедността, защото кое има по-голяма ценност от живота. Но решението на стария е друго. Драматичните колебания на разума не могат да променят практическите му действия, които се ръководят от най-големите дълбочини на неговата индивидуалност, от могъщи страсти, от здраво вкоренени инстинкти и рефлексии, по-силни от разсъдък. Ако платят откупа, чорбаджиите ще бъдат „спасени, но затрити завинаги“. Хаджи Враньо предпочита да рискува живота си, но не и златото си, защото *неговият действителен живот е в златото*. Всички житейски ценности са съсредоточени в златото, биват осмисляни от златото, стават реални чрез златото.

Това се отнася във висша степен и за родовото чувство на героя. Характерът, създаден от Генчо Стоев, има своите социално-психологически закономерности, проявяващи се в разнообразните ценности и сфери. В скръбта на хаджи Враньо по загиналите му синове доминира мисълта: „нямаше да ги има и за златото му“. Златото е мярката, в която героят вмества всичките си изживявания. Именно то е било най-здравата връзка с рода му, то му е създавало усещането

за общност с близките, то в крайна сметка е осмисляло бащинските му чувства. На синовете си, наследници на рода, хаджи Враньо е гледал изключително като бъдещи собственици на неговото злато, сиреч на действителния му живот, който е трябвало да стане и техен живот. Златото е било посредник между хаджи Враньо и рода, между хаджи Враньо и света и тъкмо като посредник то е унищожило нещо от първостепенна важност — истинските човешки отношения между героя и заобикалящото го.

Тук — след отчуждението на хаджи Враньо от народната общност и народните идеи — се открива една *втора степен на отчуждение* — този път от собствения му род, от „хадживраневската кръв“, които на пръв поглед изглеждаха толкова скъпи на героя. Съществено в случая е, че синовете поемат пътя на вѣстаниците и по този начин отхвърлят житейската философия на баща си. Съществено е, че баба Гюрга се преобразява, отдалечава се идейно и мирогледно от съпруга си, макар че той не знае нейната участ след раздялата в църквата. Но тия страни на Хадживраневата самота не изчерпват въпроса за неговото отчуждение. Особено важно е какво предизикват те в собственото му мироздание, как отекват в душата му и пред каква равносметка го поставят. В края на живота си хаджи Враньо усеща една огромна празнота у себе си, но тя не е причинена единствено от външносъбитийната самотност, нито само от екзистенциалната самота на човека пред смъртта. Освен всичко друго героят е загубил и духовните си контакти със своите близки. След като синовете му са се отказали от златото, той няма средство да общува с тях, защото главната му родова връзка е била силата на богатството. Златото е осмисляло продължението на рода, а бъдещето на потомството е имало смисъл заради златото. Но сега основната допирна точка на героя със света е обезценена от неговите наследници. Всичко е рухнало. Той вече не е патриарх на бъдещ могъщ род, не е баща на синове, не е мъж на благословена невеста, а е нещастен самотник с обезобразена душа, който няма нищо друго освен голото злато. И последният звук в ушите на хаджи Враньо, последната негова дума, последното осезание и последната му мисъл в тоя лъжовен свят са свързани единствено с равнодушния метал. В същност той се прощава и разделя не със света, а със златото си.

Хаджи Враньо неколkokратно се кае, че не е омърсил синовете си с греха на златото и че не им е внушил страх. Носела се е някога тъмна мълва за майта на Хадживраневото богатство, която той бил придобил нечестно, скривайки тайната на дядо си, онеправдавайки чичовци и братовчеди. Не е било нужно на писателя да разкрива загадката докрай, като безформено подозрение тя се процежда в духовните подмоли на героя. Пред Гюрга той се кълне, че не крие подобни тайни и в същност въпросът, как е дошло първото злато в ръцете му, няма решаващо значение за основния смисъл на характера. Хаджи Враньо пази друга „тайна“ и наистина той не е посветил в нея жена си и синовете си, стремял се е те да бъдат чисти, горди и ненатровени. Тъкмо това старият смята, че е фаталната грешка в живота му. Препенено от неговите позиции, той действително е допуснал непростима човешка слабост. Какво има пред вид писателят?

Героят не си прави хладнокръвен, умозрителен самоанализ, в който всички истини на живота му да са изразени директно. Реални картини, унесни видения, кошмарни думи изпълват последните му часове. Тласците на разума се смесват с дълбинни емоционални изригвания, таени мисли и смазвани чувства избиват на повърхността, в душевните гълбини клокочат тъмни сили, пред очите на умирация се мъркат зловещи сенки и прекрасни спомени. Това не е интелектуална равносметка и единственият свидетел — Исмаил ага — не разбира много думи и много неща от поведението на приятеля си. Както обикновено е при индивидуалното човешко самопознание, представата на хаджи Враньо за себе си не е пълна и не е рационално осмислена. Генчо Стоев не характеризира психологиче-

ски или публицистично героя си, а изобразява реалистично определено душевно поведение в най-критичен миг. Същинските черти на образа са художествено подсказани чрез поведението му, а не са пряко изказани от името на разказвача или от устата на героя. В съзнанието на хаджи Враньо реалните проблеми на неговия живот са преплетени с някои мними проблеми. Такова е например спомнянето на мълвата за неговото първоначално забогатяване, което има голям художествен смисъл, защото показва противоречивите, сложни процеси на душевния самоанализ. Но дори да е сторен грях в корията, дори старият да е имал позорна тайна, не тя е щяла да омърси невястата му и синовете. В трескавото си състояние хаджи Враньо е склонен да замести едното с другото, а това друго, неговата истинска тайна, не е избистрена ясно в разсъдъка му, той само смътно долавя същината ѝ, като отровна утайка тя е разяждала сърцевината му години наред, но той няма смисъл да я обхване и думи да я назове.

Мисля, че тази тайна, това болезнено чувство за грях на героя е неговото усещане за отчуждаващата сила на златото. Предал се на тираничната му власт, на неговата наркотична сладост, изградил всичките си житейски ценности върху него, уповаващ се единствено на него — тук, на робската земя, където му е отсъдено да живее, той се е докосвал, макар и рядко, до страшна пустота в себе си и около себе си. Златото е вкоравявало душата му, сочело е разликата между него и ближните, затрупвало е изходите към света, докато окончателно се е вкаменила черупката на духовното уединение. Хаджи Враньо знае, че това е *законът на златото, което всичко дава, но и всичко взема*. Искал е той да каже на си-на си, че който се е отдал изцяло на златото, не може да се отдаде на борбата за свобода и чест, но е премълчал. Премълчавал е тази своя тайна, както и други истини за златото, не е въвел близките си в неговия самозадоволяващ се свят, не ги е научил на ония закони и сладости, които щяха да ограждат душите им от измамните съблазни на Даскала. „Да бяха знаели синовете и майката това, което той знаеше — мисли си старият, — да бяха сънували лоши сънища като неговите, да бяха вървели подплашени и озлобени между лошите хорски очи — защото те са винаги лоши за теб, когато знаеш, че не могат да бъдат добри, — биха го мразили може би, но биха го и тачили едновременно.“ Тогава те сигурно не биха се и подлъгали по големите думи за общото дело, а щяха да дочуват в тях „воя на гладните кучета“. Но най-важното за хаджи Враньо сега е, че той не би бил така самотен в последните си минути, златото щеше да притегля всички към себе си и да докосва душите им, да ги обединява като в як юмрук, да ги сродява отново — омърсени, но близки, защото *родството чрез златото е по-силно от родството на кръвта*.

Ала грешката е сторена. . . И в тази грешка прозира една човечност, потискана от разума, но неунищожена докрай. Това е едно от поредицата противоречия между житейска философия и поведение, между идеи и постъпки у хаджи Враньо. Тъкмо тия противоречия донасят за мигновения светлина от лабиринтите на душевността му, озаряват скрити кътчета, в които са съхранени сърдечни трепети, човешка уязвимост, неопетнени чувства. Писателят е създал сложно естетическо отношение към този герой, при което пълното неприемане на неговите идеи се докосва от симпатия към неумъртвени страни на личността му, осъждането не изключва състрадание, в отрицанието липсва отвращение.

А сега единственият, който е дошъл заради златото, е неговият стар дост Исмаил ага. И тук, в тази среща, се разкрива *третата степен на отчуждение* у хаджи Враньо — неговото раздвоение и самоотчуждение.

Приятелите се виждат в час „несгоден и скверен за двамата“. Хаджи Враньо е тежко ранен, едва е успял да се добере до дома си, преоблечен като черкезин, стигнал е до избата — близо до златото, утолил е жаждата си с вино и вече агонизира. Опасни духовни преめждия е минал и Исмаил ага, а най-важното за

него в момента е дали старият го е видял как човърка с ножа си около кладенеца, за да търси златото като разбойник, и дали би разбрал неговите благородни подбуди на достолепен господар. Но тия вълнения са чужди на хаджията. Той се намира на критичната граница между живота и смъртта, когато проблисъците на съзнанието се сменят с тежки припадъци на безпаметство и кошмарни видения, когато напластените през годините страсти, болки и радости прелитат пред очите и се стопяват в тъмнина, а човекът остава гол пред неизбежното, какъвто е бил в мига на излизането от майчиното си лоно. И тъкмо тогава пред хаджи Враньо се мярва образът на агата. Някакви сили, по-мощни сякаш от смъртта, се пробуждат у стареца и го задържат към живота, в дълбините му се задействува изпитан механизъм, който сгърчва лицето в мъчителна и любезна усмивка и отронва думите: „Хош гелдин, Исмаил ага, добре дошъл. . . Жи-ви ли са, здра-ви. . . ли са всички. . . в сарая ти? . . .Какво ново носиш от благословеното село Устина?. . . Каква слуга те води насам?. . .“ Това е ихтибарът, това е *знакът* на приятелството.

Силите на хаджи Враньо се изчерпват и той изпада в несвяст, а Исмаил ага все още не може да проумее всичко; това, което вижда и чува, за него е някаква мрачна лудост. Но след малко старият се съвзема, ихтибарът, извършен в полусъзнание, вече е забравен и отново се включва механизъмът: „Хош гелдин, Исмаил ага, добре дошъл. . .“ Сцената е създадена с голямо майсторство, зад пестеливите думи и жестове се разгръщат трагични духовни изживявания, разголюват се гнилите устои на една изкривена, нечовешка нравственост, която е поддържала приятелския съюз между двамата. „И чак сега съзна Исмаил ага — обобщава писателят, — след много години, какво точно са означавали словата на стария — и днес, и всякога по-рано, и тук, и навсякъде другаде — и за него самия, и за всички други аги. . . Сърцето му бе искало топлинка, за нея бе идвало то в тоя дом — не за пържолките и агнето, не за бялото и червеното вино, — доволно бе стояло на чардака, доволно си беше отивало, отнесло онова, което му липсваше в Устина. Доволно и излъгано.

Лед лъхаше от любезните думи. И необяснима сила, и падение едновременно — иначе не биха могли да бъдат изречени. Но някой трябва да е принудил устните да ги изричат. Няма на света човек, който сам да търси да се унизи. „Аллах, кой го е сторил това? За кого, ал-лах? За твоите правоверни ли?“

От този цитат се вижда как авторовите обобщителни интонации постепенно биват измествани от оценъчните интонации на Исмаил ага, докато накрая скритата реч на героя се налага над речта на разказвача. Това движение на повествованието съответствува на значението, което има сцената с ихтибара за мирогледната криза на Исмаил ага. Нанесен е един от ударите върху ценностната система на турчина, но нас все още ни интересуват характерът и поведението на хаджи Враньо.

Оказва се, че в ада на неговата душевност има нещо по-дълбоко, по-трайно, по-истинско от гордостта му с приятелството на агата. Под неговия стремеж към изравняване, под неговото усещане, че е постигнал индивидуална свобода, под многолетното потвърждаване на братската близост с господаря са се таели други чувства, чиято същност обезсмисля и равенството, и свободата, и братството, постигнати през измамния му живот. Хлад, недоверие и страх е изпитвал в същност хаджи Враньо към своя „приятел“ и не е могло да бъде другояче, но тия чувства той е криел в дъното на душата си и не ги е признавал ясно дори пред себе си. Чорбаджията е бил неискрен към Исмаил ага, но това съвсем не е обикновено лицемерие, чисто индивидуална особеност в характера на героя. Той като че ли е искал да превъзмогне онова, скритото в себе си, или най-малко то да не го долава, но истинското му отношение към агата независимо от субективната воля е външен знак, кула формула, безсърдечен ихтибар. Заблудата на

Исмаил ага тук има същата тежест, както желанието за самозаблуда на хаджи Враньо. И двамата са еднакво поразени. В миг, когато сякаш няма време за нищо друго освен за истината, у стария заработка автоматизмът на неискреността. Като случайно оцеляла марионетка в опожарен театър той повтаря еднообразно и безсмислено бездушната си роля, зловещо шутовство криви лицето му, някаква жестока чужда ръка командува вдървените жестове на почит и гъгнешия глас. Чрез лъжата на това поведение ние надникваме в ужасната истина на една раздвоена душа. Но тук вината не е в златото, въпреки че при конкретния социално-психологически тип и то изиграва своята коварна роля.

Автоматизмът на неискреността е в същност робският рефлекс за самозащита на хаджи Враньо. Той не е мамел само човека Исмаил, а в неговия образ подсъзнателно е персонифицирал зловещото понятие за поробителя, което е наследил с кръвта си и е затвърдил чрез опита си. Утробен страх и непреодолимо недоверие са формирали морала му. Когато потисникът си е *позволил всичко*, потиснатият не може да се двоуми дали и на него не е позволено всичко. Този морално-философски въпрос е решен в съзнанието на роба, защото той предварително е видял отговора му в битието на господаря. Действията на насилника не остават без печални последици и за нравствеността на насилени. Ударът на единия рекушира в сърцето на другия. Двамата са фатално свързани в етическата сфера, като взаимно рушат, обезчовежават душите си. Няма никакво съмнение, чия е историческата вина, кой е първопричината и кой носи отговорност за унижаването на човешкото достойнство и честта. Но в моралната област са еднакво важни и причините, и последиците. В условията на *всеки гнет* у поробенния се създават предпоставки за една нравственост, която ми се иска да нарека „нравственост по необходимост“. Той не може да ръководи поведението си свободно, съобразно законите на човечността и човешкото начало. Всяко приспособяване с гнета се заплаща с цената на моралното опустошаване. Онова, което изглежда спасение на човека, означава в същност гибел на човешкото. Такава е безжалостната диалектика на робския живот и нравствеността. Плодовете са робският морал и робската психика. Ето защо едничкият морален изход от потисничеството *не е приемането на нравствеността по необходимост*, а осъзнаването на *борбата като единствена необходимост* и единствена възможност за достоен човешки живот.

Тъкмо такъв смисъл има борбата за даскал Петър Бонев, който я започва с рязане на плитките на мъжете и я завършва с въстанието. Политическото освобождение за него е немислимо без духовно освобождение, без нравствен прелом, който ще надмогне и отхвърли именно робския морал и робската психика. Най-важният негов урок като народен учител е била азбуката на борбата. И тук изпъква основното нравствено различие между Петър Бонев и хаджи Враньо. Неприемайки борбата по принцип, чорбаджията е прокаравал в живота си друга идея за постигане на духовно равновесие. Той е бил готов на компромис с поробителя, като в житейския си конформизъм е разчитал на своята робска хитрост и на златото си. Но това само е прикривало истинските сили, които са управлявали душата му, маскирало е тъмните изживявания на страх и недоверие. В течение на годините хаджи Враньо е градил у себе си нещо вторично, измамно, неискрено и вместо да изчезват, нравствените поражения от робския живот са се разширявали. Така той е стигнал до вътрешно раздвоение, до трагично отчуждение от самия себе си. И когато се среща накрая с Исмаил ага, у героя заговорват едновременно двете му същности — едната реди любезни думи, другата облъхва тия думи с мраз, едната моли, другата мрази, едната се надява на закрила, другата не вярва на турския благородник, който е дошъл да брои чуж-

дото злато в такъв скверен час. Разбити са фалшивите ценности, със златото си той не е могъл да купи нищо, всичко в живота на стария е завършило с измама. . .

В изображението на хаджи Враньо се проявява една пространствена метафора — когато душите на въстаниците отлитат през разрушения църковен свод, *нагоре*, чорбаджията се тътрузи *долу*, „край трупове и дуvari, през лайна и плетове“, сам с болката си. Ясен е оценъчният смисъл, който Генчо Стоев е вложил в това противопоставяне. Но такава е в същност и оценката на историята независимо от цялата екзистенциална сложност на човека, която е просецирана и в отношението ни към конкретния герой. Въстанието вади наяве и дискредитира идеите, моралните принципи, житейската философия на този социално-психологически тип. То е причината да се разкрие скритото в живота му, онова отчуждение от общите надежди, от етиката на борбата, от род и народ, от самия себе си, което предизвиква ледената самота. Въстанието изгаря много мостове назад и един от тях е мостът на хаджи Враньо. То дири да подкрепи човешкото у човека и сочи други пътища.

Хаджията умира няколко часа след даскал Петър Бонев и може би куршумите са изстреляни от една и съща цев. Но това не ги събира, в смъртта те са толкова чужди, колкото и в живота. Основните черти от образа на Петър Бонев са създадени чрез неговата изповед и монологичната форма е предизвикала не само архаична стилизация на речта му, но е позволила да се избегне по естествен начин приповдигнатата, едностранчива патетика. Водачът на въстаниците е вдъхновена личност с необикновена биография, но за нея той едва споменава и не тхеславието е водело перото му. Като художествен образ даскал Петър Бонев има своя проблематика и тя диктува както формата на белетристично разкритие, така и оценъчното отношение на автора. Писателят не е целел да обрисова монументален образ-илустрация, нито да „приземява“ самоцелно героя си. Преди да стигне до въстанието, той изживява мъчителна драма, остри противоречия го разтърсват и това е неминуемо за обикновения човек, на когото времето е възложilo огромна историческа отговорност, без пример дотогава в народния опит. Това е основният морален проблем в живота на Даскала, дълбоко осъзнат и изстрадан от него. Мотивът, за да пише бележките в последните си часове, е предположението, че е възможно да не бъде разбран, както трябва, от бъдещите поколения. Той е поискал да ни преведе през терзанията си, за да стигнем до истината за неговото последно решение. . . . Искам на вас, оживели българи — започва изповедта, — и на вашите внуци да кажа някоя и друга дума, та да не ме поминате с лошо. Защото приказки разни ще има. . . “ Подобни са и завършващите му слова: „А приказки за мене ще има и добри, и лоши и ако жена ми Ванка, да речем, се е спасила по чудо някакво с детето, все ще се найдет хулители народни някъде, изверги и отрепки, които ще кажат, че лесно съм сторил курбан цялото село, защото моите са били вече далеко от огъня пратени. И разни други хули още могат да изрекат ония. . . “ Отначало докрай Даскала е владян от въпроса за отговорността.

В неговите записки не се споменава името на хаджи Враньо, но те са продължение на спора им, отзвук са и на зловните думи на стария: „Доволен ли си, че изгори селото? . . . Пуста, безлюдна земя. . . До общи дръвник ни изведе!“ Хаджията не е могъл да предполага, че подобни укори вече са кънтели в съзнанието на Петър Бонев, ала изречени не от чорбаджията, а с хилядоустия глас на цялото село. „С мисълта за бесилката бях аз свикнал отдавна — пише той. — Ала по-нявга, като се мъчех да разумея какво ще стане, случваше се да видя най-подир едно нескончаемо пепелище наместо селото ни и да чуя хиляди вопли, излезли изпод земята, слети в един: „Проклет да си, Даскале! Триклет да си!“ Скачах тогава от миндера към прозореца. Къщите си грееха под слъншето: цели, белосани и синкосани за Великдена, от облаци пролетен цвят затулени, с живот, с

богатство и с надежди пълни.“ Картината на мирния живот и представата за бъдещата неизбежна участ на селото предизвикват морално напрежение дори у този човек, който е отдал всичките си дни, за да учи хората на непокорство, да им вдъхва съзнание за борба и вяра в свободата. Много неща знае Даскала — „че само с мъдруване свобода не се дава“, че „наред по земята свободата се плаща“, че на „колебаещите се свобода не дават“. В благороден порив той съзнателно подсилва природната си прилика с Раковски, за да бъде и по този начин отражение на голямата обща идея за народна свобода. Петър Бонев е убеден, че революционното знание е само пролог към революционното действие, времето наближава — „Ала имаше ли вече петдесет места, готови за началото?“, пита се той. В мисълта му се мярка образът на Левски, който е идвал на времето в селото да буди, а е заварил пламтящи сърца и е отворил приказка за друго — „че морето не е до коляно, че делото иска време, грижи и работа“. Спомня си и пристигането на Бенковски, неговото задоволство от въоръжаването на селото, веселата, загадъчна и сурова усмивка, показваща, „че в същност главната сила е съвсем другаде. . .“. Петър Бонев не успява да изрече съмненията си пред апостола от Панагюрище, който вече е минал тайно през подобни терзания. Тайна е вътрешната борба и на Даскала. Пред хората той излиза усмихнат и непоколебим, с оная усмивка, която е взел от устните на Бенковски. Но трезвият му разум е неспокоен, той търси доказателства за правотата си, дири моралните сили, които ще издържат отговорността за живота на хиляди беззащитни хора. „Бях скромнен човек аз — споделя Даскала, — ала съдбата стори така, че за добро или зло ще ме споминате.“ Това не е фалшиво самопринизяване, той съзнава какво може да бъде прочетено в неговите благи и меки очи и когато се свиква събранието в Оборище, драговолно изпраща друг, за да не би да угаси неволно някой от бъдещите огньове.

Изживяванията на Петър Бонев не са някаква „интелигентска“ драма. Неговите лични външения отразяват зрението и укрепването на идеята за Априлското въстание. В тревогите му няма нищо опортюнистично. Хладна преценка на силите и бунтовно опиянение се срещат в неговата душа, в която няма и сянка от съмнение в историческия смисъл на започналото. Но няма и лекокрыла вяра, лекомислена екзалтация. До последния си дъх Даскала не забравя своята синовна отговорност, но в дните преди въстанието той разбира, че въпросът за историческата отговорност е получил вече неколебим отговор, по-силен от индивидуалната воля, от решенията на която и да е личност. На неговата тайнствена усмивка селяните отговарят с „мълчаливи съучастнически усмивки“, за увереността си той намира опора в техните „хубави, лъснали очи“, от които струи готовност. „Питах се понявга аз — пише той, — дали не ме възнаграждават сега перущени за любородството мое с плодовете на оназ вяра, която години дълги бях сеял в душите им? Но не можеше да бъде тъй, не можеше да бъде от мене създадено всичко това, нито от комитета само, нито от десетниците. . .“. И едното, и другото е вярно в тия показателни думи. Чрез тях героят се докосва до диалектиката на масите и водачите в революционните събития. След усилията на идеолозите, след къртовската работа на апостолите въстанието е поело своя път, то е станало дело народно и народът е приел всички исторически отговорности, вкл. и *моралната отговорност* за жертвите. Няма индивидуални сили, които да могат да спрат това движение, и благодарение на близостта си с народния живот Петър Бонев избира най-достойното поведение като водач на въстанието. Едни от последните му думи в изповедта са: „Тъй съм навикнал — да бъда все посред хора.“ Освен че посочват неговото непосредствено битие на народен учител, те придобиват и по-широко идейно и морално значение. Тъкмо духовното единство с народа е посочило изхода от неговите индивидуални духовни терзания. Чрез изображението на тази вътрешна драма, подобна на из-

живяванията на другите въстанически ръководители в Перущица — Павел Хадживранев, Спас Гинов, — чрез болезнените морални въпроси на даскал Петър Бонев и намирането на равновесие и сигурност писателят е изразил в същност основна оценка на характера на въстанието. То не е авантюра на шепа храбри, но безотговорни безумци, чиито благородни намерения не са имали почва в народния живот. То е истинско народно движение със своя логика и свое морално право, водено от непомътеното съзнание и горещите чувства на най-добрите синове на тоя народ.

5

Героите на Генчо Стоев в „Цената на златото“ са свързани в сложни преки и косвени отношения. Проблематиката на всеки образ отеква във вътрешните преживявания и в поведението на другите, макар че между някои от тях няма непосредни сюжетни контакти. Изповедта на Петър Бонев например е обърната не само към останалите живи българи и към потомците. Заветът му има голямо значение и за поробителите. Решид паша търси записките на Даскала не само от страх те да не попаднат у чуждите консули. Умислената поза, вяло воденият разпит от пашата загатват за неговото смътно усещане, че в селото е станало нещо, което клането няма да може да пресече. А да обясни би могъл само мъртвият, жълт и охтичав даскал.

Или художественото разкритие на хаджи Враньо. Неговите идеи, житейски принципи, ценностни схващания непрекъснато биват преосмисляни от държането на баба Гюрга, въпреки че в повестта преките фабулни връзки между двамата са ограничени. Хаджи Враньо въздействува силно и върху Исмаил ага, а освен това ние си спомняме възгледите му и много по-късно, в „Завръщане“, когато Павел Хадживранев е принуден да тръгне по пътища, които сякаш старият е предвидил, макар че синът не е чул думите на бащата и не знае нищо за тях. От своя страна светът на Исмаил ага се среща със света на хаджи Враньо, със света на Мемедая и в двата случая търпи жестоко поражение. Най-сетне той се среща фатално и с новия свят на баба Гюрга, чувайки от нея думи и изтърпявайки непокорство, каквито е предвиждал само у баш комитаджиите. Чрез старата жена той се докосва до света на хора като Даскала, до света на ония непознати нему чисти момци и доблестни мъже, които обесмислят и помитат измамните стойности на неговия живот. Всички герои са вплетени в многопосочни конфликти, зараждането на определено противоречие в едно място на допир се разразява катастрофично в друга пресечна точка на индивидуалностите; историческите, нравствените, психическите сили, носени от всеки герой, се допълват или отричат, взаимодействуват си или се борят непримиримо, подкрепят се или разкриват пълната си несъвместимост. Особено сложни и художествено значими са отношенията между Исмаил ага и баба Гюрга.

Най-напред агата вижда нея, а не хаджи Враньо. Спасява я, спасява и внучето, и не толкова заради покорната ѝ молба, изречена на колене пред коня му, а защото има да изпълнява приятелски дълг, както подобава на истински благородник. Така все още мисли Исмаил ага за себе си и за подбудите си. Погледът му е спрял на момиченцето — не след дълго той ще почне да мечтае какво щастие го чака в неговите пусти без детска глъч сарай, ще се пита коя от петте му жени ще го гледа най-добре, ще се радва и на хаира, който прави, и на късмета на сирачето. Вървят със старата към дома му в Устина, слуша Исмаил ага за изстреблението на големия род и цъка съжалително: „Язык, язык!“ Милост е обзела душата му: „Много се бе струпаало на тия хора и той им прощаваше своеволията от последните дни. . .“ Не знае още агата, че се прощава само на покорния, че няма вече на кого да прощава той, че бабата не чака милостта му и че

скоро самичък ще ѝ се моли, за да спаси душата си. Но засега светогледът и самочувствието му на господар изглеждат непоклатими.

Между двамата начева диалог, изпълнен с великолепно художествено майсторство от писателя. Това не е само размяна на реплики, еднопосочно съблъскване на противоположни възгледи, изразени в словесна форма. В душевните дълбини на героите проблясват светкавични озарения, бавно нарастват неподозирани мисли, рационалното осмисляне на намеренията се смесва с интуитивно усещане на най-съкровени морални и поведенчески подбуди. Зад лаконичните думи, които се чуват, прозира един несравнимо по-обемен масив от съображения, чувства, асоциации, връзки между двамата. В този централен диалог биха могли да се различат три пласта. Единият е видимият — непосредствено звучащите слова, преките въпроси и отговори, откритите стълкновения. Вторият пласт са незречените думи между двамата, пълните реплики, някои от които се мярват като подсъзнателно допълнение в мозъка на говорещия и текат успоредно с артикулираната реч, а други са така ясно осъзнати, че външният им израз е млчанието. Третият пласт е разговорът, който всеки герой води сам със себе си. Това са съпоставки на спомени с моментните преживявания, обобщения на факти, които изглеждат противоречиви на героя и той трябва да ги надмогне мисловно, за да стигне до някаква истина, това са скрити, интимни монолози. И трите пласта представляват *мисловно-словесна проява на волята*. Към тях обаче трябва да се добави *волята на действието*, която играе съществена художествена роля. Писателят не пропуска нито едно движение, нито един жест, нито една мимика на героите си или по-точно в изображението на динамичната пластика няма нищо случайно, самоцелно, което да не съответствува и да не допълва характера на отношенията им. Сложният, многосъставен диалог се разгръща сред разнообразни постъпки и движения, които са проява на затвърдени навици и рефлексии, на могъщи биологически инстинкти. Неистово бягство без пряка причина, докосвания до детето и бабата, поглаждане по дръжката на ятагана, неконтролирано треперене и невестинска бързина, замиране с крак в зенгията, припряно завръщане и лудо тичане по каменливия склон — това са все органични, макар и беззвучни части от съдбоносния диалог между Исмаил ага и баба Гюрга.

Описанието на трите диалогични пласта и на действията по време на разговора внася известен елемент на статичност. А истинската сила на изображението е в тяхното движение, в многообразните им комбинации, преливания и взаимопрониквания. И това се отнася не единствено за вътрешната връзка между различните диалогични равнища на отделната личност, а също и за контактите между двамата. Тук се срещат не само първите пластове, върховете на подземните масиви. От всяко равнище на единия герой се излъчват конфликтни линии, които пресичат линиите на другия. По такъв начин се съблъскват изговореното и премълчаваното, споменът и моментният порив, явното предзвикателство и скритата оценка. Във всеки миг двамата спорят, дори когато разговорът им се нахъсва от тежки паузи и единият изглежда отдалечен и затворен във вътрешните си изживявания. Борят се мисли и чувства, породени от наглед различни предпоставки, не остава нищо у единия, което да е без отзвук и отговор в душата на другия.

Ето самото начало на диалога. Исмаил ага бленува на глас за бъдещото щастие на детето, сам е щастлив от хубостта му, която ще разцъфне в неговата къща, и между другото казва: „Вие българите не знаете да се радвате на красотата.“ В намеренията му няма нищо полемично, той не иска да укорява и спори, за него това е безспорна истина, общо място в представите му, че раята е изобщо недостойна, а между другото е недостойна и за красотата, защото не я разбира и не я цени. Той нито търси, нито чака отговор на тия свои думи, които му

изглеждат несъмнени като съществуването на света. А и баба Гюрга не го слуша, тя е потънала в далечен спомен, приказките на Исмаил ага едва докосват съзнанието ѝ. Спомня си тя пътя, когато са вървели с хаджи Враньо към Устина, за да водят болното си дете при тамошния ходжа. Същественото тук е колебанието на мъжа ѝ, дали ще вършат грях, като си имат български пои, и избухването на Гюрга: „... Боже прости, кайл съм обрязан да ходи, Мохамед да му викат, стига хаир да види!“ По-нататък значението на този спомен ще се прояви отново, но сега между другото четем: „Вървят пеша, защото в Устина зловидят, като зърнат раята с хубави коне и каруци, а те с Враня лоши вече нямат. И не щат с лоши.“ Отдавнашната картина и тогавашните съображения отговарят на сегашните думи на Исмаил ага. И потиснатите разбират от хубост и могат да ѝ се радват, но в света на потисничеството стремежът им към красота не е допустим. Формирало се е, съществувало е нещо, за което агата не си е задавал въпроси, той е възприемал от потисническия свят възгледите си като напълно непоколебими, без да желае да допусне или без да подозира, че редом с него са живеели други възгледи, други истини, не по-малко непоколебими от неговите. В конкретния случай противопоставянето е все още косвено, но е изключително дълбоко. Тук няма оголен сблъсък на „да“ и „не“, липсва емоционалното увлечение на две спорещи страни, рискът, опиянението, насладата от противоборството не са се проявили. Волята на единия не се е срещала още с волята на другия, всеки е отправил своите мисли изключително към себе си и въпреки това са се очертали два враждебни идейни свята, между които не може да има никакво примирение — единият трябва да загине.

С развитието на диалога конфликтът все повече се изостря, с всеки ход, с всяка реплика пунктиратината между двамата се разширява и зейва пропастта, която разделя в същност двата бряга на историята. В думите, мотивирани от сюжетното действие, от индивидуалните особености на характерите, в думите на провинциалния ага и старата селянка звучат тежки исторически аргументи, отричащи се идейни и нравствени разбирания. В този диалог, изграден с голямо умение за повествователен синтетизъм, нито една дума, нито едно действие на героите не са чужди и на индивидуалните им характери, и на времето, в което се проявяват те, т. е. тук писателят е изявил онова органично сливане на лично и историческо, което посочих в началото като главно достойнство на творбата.

Срещата между двамата има свои кулминации, критични точки на напрежение. В такива мигове героите мобилизират цялата си вътрешна енергия и я хвърлят срещу противната страна, като получават отведен удар. Те се саморазкриват, за секунди сякаш застават без задръжки и без тайни един срещу друг, предизвиквайки, рискувайки успокояването на събитията в началото на срещата. След всяка кулминация в диалога героите започват да вникват по-дълбоко в изживяванията на другата личност, те предугаждат взаимно движението на своите мисли и чувства, разбират се без думи или в една отронена дума долавят нейното сложно раждане от душата на говорещия. Те не са затворени монади, изолирани светове, самотни комети, които ще се разминат. Двамата са фатално свързани, защото е дошло времето пътищата на господаря и роба да се пресекат. Свързва ги миналото им, свързват ги и настоящите събития, свързва ги обстановката, свързват ги и личните им интереси и намерения: Исмаил ага иска да вземе детето и да прибере златото на Хадживранев, баба Гюрга се стреми да запази в кървавия хаос своя живот и живота на внучето и най-важното — своето и неговото непокорство. Постепенното взаимно разбиране обаче ни най-малко не ги сближава. Напротив — по време на срещата те неударжимо се отдалечават и колкото по-голямо става идейното и мирогледното разстояние, толкова по-силно е психическото напрежение. По-късно душевното движение на Исмаил ага

ще смени рязко посоката си, той ще се опита да приеме света на баба Гюрга, ще се насочи с всички сили към нея, но усилията му ще са безнадеждни. . .

Сега, сред баирите край Устина неговото настроение неколkokратно се изменя, но наченките на предстоящия поврат едва личат. Изменя се и настроението на баба Гюрга, макар че основата му е по-твърда. От самото начало тя е изпълнена с недоверие, хлад и презрение към Исмаил ага. Инстинктивната уплаха, когато се сепва от своя унес и вижда детето в ръцете му, е ясен знак за доминиращото ѝ отношение. „Много хора изклаха вашите. . . — казва баба Гюрга. — И не знам как ще виждат очите ми занаяпред. . .“ По-нататък тя, която е стискала всяка пара, трябва да се пребори със себе си и да му каже къде е скрита част от златото. „Не искам много, Исмаил ага. . . Недей да ти се свидят“ — допълва героинята. И оттук започва откритото облъскване, в което тя е обладана от твърдост, решителност, готовност да продължи идейната борба, да продължи оня благословен Великден, който бе най-големият празник на нейните синове. Чувство за сила и надмощие изпитва баба Гюрга при всеки свой отговор, удовлетворение и морално спокойствие изпълват душата ѝ. Авторското обобщение на този момент е включило всички акценти в нейните изживявания: „ . . . Нито Исмаил ага би простил на синовете ѝ, нито тя би понесла да ги види отново смирени. . . Това бе по-важно и от имота, и от златото, и от живота дори, защото отсега нататък само то би могло да им дава цена. Баба хаджийка разбираше от пари и цени, тя гледаше туптящата жила и потта на агата, Великденът продължаваше, беше ѝ харно така и още по-харно ѝ бе да казва без глас: „Лайно такова! Фъшкия!“ Но изведнъж тя долавя крайното вътрешно ожесточение на турчина, безмълвното напрежение е стигнало своя предел, страх трепва в сърцето ѝ и тя скача да се защити, а най-добрата защита е да каже къде е повечето злато. Този едър подкуп спира ръката на Исмаил ага. И отново бабата взема морално надмощие, господарят е бит там, където най-малко е очаквал. Покорно повтаря той думите ѝ, а изнемоощащата, изтерзана жена е получила нещо безценно срещу златото си: „Тя, която цял живот бе треперала над гроша, изведнъж плати хиляди лири чисто злато за това мимолетно доволство. . . Беше ѝ харно“ — завършва писателят.

По-особени са измененията на настроението у Исмаил ага. Първоначалните му чувства на дълг, съжаление и милост след срещата с баба Гюрга са преплетени с остро любопитство, с желание да види разореното гяурско село „в тоя страшен неповторим ден“ и същевременно да поозапти своя неумерен брат, който е отишъл да мъсти в Перушица. В подсъзнанието му се е оформял и друг мотив — златото, за който ще разберем малко по-късно. А най-радостно е сърцето на агата от представата за бъдещето на Деянка. Но след паническото бягство на Гюрга героят е обхванат от смут — той усеща, че няма да получи детето даром, че ще трябва да се бори за душата му, защото бабата ще влее в него своите страхове и тревоги, ще му разкаже истината за неговата съдба. Исмаил ага я убеждава, че на всичко трябва да сложат капак, повтаря и потретва, че нищо не бива да говори на Деянка и след мрачно колебание споменава за алтъните. Немалко усилия струва това на агата — без излишни психоанализи, изключително чрез изображение на движенията и чрез начина, по който подхваща темата, писателят е показал вътрешната борба на героя. Нещо унизително има за Исмаил ага да разговаря с бабата за алтъни. Нещо сякаш накрънява представата му за себе си като достолепен, благороден човек. Той долавя нещо непочтено, мародерско, башибозушко във въпроса си, къде е скрито златото. Очите на двамата се срещат за миг и се разделят. С голямо облекчение и благодарност чува Исмаил ага отговора на бабата — не са били нужни още по-унизителни кандърми и насилия. Фактически тя поощава самочувствието му. Запазен е все още онзи фалшив морален слой, който прикрива реалните нравствени устои на Исмаил ага, реал-

ното му мироздание, онзи тънък и приятен за самолюбие то слой, за който героите смята, че представлява същината на неговия свят. Всичко изглежда така, като че е станало между приятели, баба хаджийка е изрекла доброволно тайната си пред един добър и честен човек, който ще ѝ помогне в бедата. Исмаил ага още няма сетива, а и не му е угодно да разбере какво в същност става тук. Тръпката на унижението е преминала, той отново е обзет от благодушие и от онова щедро високомерие, което е не само индивидуален, но и надличностен белег на господарството му. Ала баба Гюрга му отваря очите със своите неочаквани и тежки думи. Срещу себе си той вижда не трепереща и покорна старица, а изправен гръб и две очи, които горят като въглини. Никога преди не се е случвало на агата да спори и сега противоборството го притегля като хашиш. И колкото повече затыва в идейната схватка, толкова по-силни са ударите — расте объркването му, наедрява и лавината на яростта в душата му. Той разбира, че бабата ще влее във внучето си не страх, а омраза, че ще отчужди детето от него, че ще му отнеме това толкова близко и възможност за щастие. Интимни и идеологически мотиви са се сплели у него и с единен пронизителен глас искат смъртта на старата жена. С хладна решителност Исмаил ага поглажда дръжката на ятагана. В кръвта му пропълзва стародавно спокойствие пред убийствения удар, което той е наследил със спомена за деди и прадеди. Но нов рязък обрат променя настроението. Баба Гюрга промълвява, че е скрила къде е всичкото злато, излъгала е: „Стори ми се, че си като другите — казва тя, — от башибозука. . .“ И понечва да разкрие останалото. Тук вече агата е уязвен в най-скъпото му, в нещо по-важно за него дори и от детето. Оказва се, че предишният миг, когато баба Гюрга му посочва уж покорно и драговошно скривалището на златото, е бил една лъжа, че в същност тя го е ненавиждала като жалък изнудвач. Оказва се, че облекчението на Исмаил ага е било самоизмама, че унижението му е било по-голямо, отколкото е подозирал, защото е било мерено с враждебен и презрителен поглед. Уязвена е гордостта на господаря — неговото най-ценно достойние, емблемата на цялото му съществуване. Никой не му е нанасял по-голяма обида, невероятно е за Исмаил ага това нагло недоверие в неговото благородство, в душата му се надига див вой на омраза, бесен гняв помътнява разсъдъка му. Какво значи гяурското злато пред гордостта на един господар! Тя не може да се купи с нищо! „Дур! — викна агата. — Стой! Млъкни, не казвай! Исмаил ага е богат за десетина като вас и ще направи това дете щастливо без гяурското злато. . . Нека гният алтъните, където са, както гният стопаните им. . .“ „На парчета! На парчета! — виеше нещо у него. Не бъди жалостив с кучката, не замахвай веднага през темето! През ръцете трябва — през китките, през лактите, през рамото, през глезените, през пищялките, през коленете, на живо! На жи-в-о-о!“

Изглежда, вече нищо не може да го спре в този пароксизъм на гнева, яростта сякаш го е пронизала изцяло и от гледна точка на неговата господарска и човешка гордост като че ли няма друг изход, освен да защити достойнството си с ятагана. Но не е така, феноменът Исмаил ага е по-сложен и по-противоречив. Онова, което е виело от злоба, което е чувствувало нетърпима обида, несправедливо унижение, е тъкмо външният слой, блестящата обвивка, повърхността на душата му. Тя наистина трудно може да бъде подкупена със злато, но не само тя взема важните решения у хора като Исмаил ага. Баба Гюрга не греши и думите ѝ минават през този пласт от наранена гордост, обидено достолепие и благородна ярост, стигайки по-големи дълбочини, където в тъмнината дебне едно ненаситно чудовище, жадно за плячка, за злато, готово на всичко, за да ги придобие, включително да предаде и продаде своите блестящи люспи, които са прикривали грозната му същност. И то решава в случая. Думите на баба Гюрга стигат до основите на господарската нравственост и пробуждат по-мощни сили от обидата и ожесточението, които спират ръката на Исмаил ага и изострят

слуха му, за да чуе по-добре той къде в същност е скрито златото. В настроението отново настъпва прелом. Героят е истински победен и унижен и малко по-късно ще си даде ясна сметка за противоборството с бабата. А сега той затичва към златото, напуска безкръвното сражение, което е разбъркало душата му. Инстинктът за грабеж се бори с остатъците от представите на Исмаил ага за себе си, че е достолепен, безкористен, горд човек. Алчност, смут и озлобление го разкъсват. Но по-силни в момента са притегателната власт на златото и срамът, че е разкрил нещо от себе си, което сам не е предполагал в тишината и доволството на своя безбурен живот. „Искаше да спре, а не можеше — четем накрая. — Обещаваше си само, *както тичаше* (курс. м.), да не протака много работата с бабата, да свърши веднага, щом се върне тука вечерта.“ В това противоречиво съчетание на намерение и действие, на обещание и бягство, в усещането на самия Исмаил ага за нещо несъвместимо в себе си е съсредоточен целият резултат от сблъсъка с баба Гюрга — онова пропукване на измамната морална черупка на героя, което по-нататък ще го доведе до безизходна духовна криза. Тук обаче той все още не се е простил с всичките си илюзии и не е стигнал докрая.

Емоционалната крива на двамата герои е твърде научена, но не е трудно да открием, че причините за промяната на настроението у единия и у другия са принципино различни. У баба Гюрга те имат единствено *психически характер*. Тя изпитва страх, решимост за действие, удовлетворение, тревога и пр., но думите и постъпките на Исмаил ага не могат да засегнат основата на нейното поведение, нравствената, мирогледната и база, която определя главната насока на държане. Баба Гюрга реагира човешки според промените в хода на една духовна битка, но нито за миг не се колебае. У Исмаил ага освен психическите мотиви съществена роля за промените в настроението играят *нравствено-мирогледните колебания*, до които го довежда героинята. Както видяхме, неговата монолитност в това отношение е само привидна. Кризната ситуация, в която изпада, разклаща корените на самосъзнанието му. Разбира се, психическото и етическото у героя са сложно преплетени и взаимнообусловени, те могат да бъдат разделени само в аналитичната абстракция, но очевидно е, че тук всеки психически отговор е предизвикан от морално сътресение или води към нарастващо етическо напрежение, каквито не забелязваме у героинята. Моралът на баба Гюрга се е превърнал в поведение, което и носи в крайна сметка *психическо спокойствие* и равновесие; моралът на Исмаил ага предизвиква *неувереност* и страдание в душата му и ражда единствено сляпа ярост, дисхармония и обезчовечаване. Чрез двата различни типа психическо и етическо поведение писателят е разкрил основни страни на художествената си концепция и същевременно е подготвил почвата за бъдещия прелом на героя си.

Разглеждахме вече въздействието, което хаджи Враньо оказва в последните си часове върху своя предишен приятел. Исмаил ага е потресен от откритието си, че ги е свързвала една зловеща лъжа, в която той е влагал красотата и щедростта на своята душа. Субективните му намерения са били чистосърдечни, той е търсел топлина с открито сърце, без да разбира, че в гърдите си носи нещо по-властно, по-силно от индивидуалните пориви, а то е разбивало основите на всяка искреност и всяко приятелство. При всичките душевни превратности на Исмаил ага, които пораждат у него зли афекти, настървение, писателят е изграждал образ на чувствителен човек, с мек характер, способен на самонализ, жаден да даде и получи любов, със стихийен стремеж към човечност и импулсивно неприемане на насилието. Едно голямо човешко страдание го е обсебило, омекотило е, умърдило е личността му. По природа Исмаил ага е склонен към размишъл, към откровено поставяне на горчиви въпроси, въобразението му е достатъчно силно, за да надхвърля понякога ограничаваната конкретност на заобикалящия го свят и да търси красота в природата и в хорските постъпки. Хубо-

стта е важно мерило за този човек и нейното незачитане му причинява болка. Кризата на всеки антихуманен, обречен от историята свят отеква с голяма сила в такива души. Връзката с античовешкото, която те нямат сили да скъсат и която сякаш не зависи от индивидуалната им воля, се превръща в дълбока лична трагедия за тях. Тия трагедии, често пъти необясними от пръв поглед, са далечните знаци за катастрофални обществени сризове, за бъдещи генерални преоценки на ценностите сред големи човешки общности. А при Исмаил ага това дори не е предчувствие за идещото. Времето и обстоятелствата го поставят сред най-пълклените прояви на неговия свят, демаскират самоизмамите, върху които е живял, хвърлят го в дълбока индивидуална трагедия. И всичко се развива със страшна бързина, всичко е концентрирано до краен предел, героят няма време да си откъдне, да подири никакви странични опори на чувствата и мислите си. Всичко се срива и се преобръща, сред многото човешки болки и трагедии Исмаил ага понася своето бреме, самотен, уязвен и страдащ, живо отрицание на света, който го е създал.

Когато влиза в опепелена Перушица, той вече се е успокоил след разпратата с баба Гюрга. Природната красота и привидното спокойствие спомнят за мъдростта на аллаха и уравновесяват чувствата му. Но това е кратковременно, предстои му да търси златото и отново го обземат тревога и смут, че ще върши нещо неморално. И отново той най-напред търси оправдание. От целия ужасен за него разговор със старицата паметта избира онова, което му е нужно в момента: „На него поръча баба хаджийка. . . И повика така в паметта си образа на старата: *да му каже пак, че сама ги дава* (курс. м.), представи си я неясно как кимва, как движи устни и повече видя думите ѝ, отколкото да ги чуе: „Бързай, Исмаил ага, спаси ги!“ Това е осакатен спомен, пригоден за самозалъгване; това „пак“ е измислено от героя, изваден е живецът на презрение, недоверие и омраза от думите на героинята. За Исмаил ага е изключително важно да получи златото с добра воля, от сърце, като приятел, а не като насилник и крадец, защото иначе ще опетни душата си, ще загуби самоуважението си на чист и благороден човек, с което най-много се е гордял. Малко по-късно, с кесията в ръка до умиращия хаджи Враньо, пак тия съображения го вълнуват — ето на, старият издъхва и аллах е свидетел, че оставя доброволно златото си в приятелска десница. Но тия задръжки на агата, изостреното му самонаблюдение, самоконтролът, желанието му да заобиколи принципите на морала и да се оправдае го водят в същност към размисли, които показват цялата нравствена безизходност на положението. А семето на горчивите заключения е посято и от баба Гюрга, и от хаджи Враньо, и от злото, което се твори наоколо му. „Ако човек убие тези, които имат злато, може после да им го вземе с гордост — пресмята Исмаил ага. — То ставаше трофей. Така бяха правила дедите му, така постъпиха конвойните в лозята, братът сега това вършеше. Ако пък човек е милостив и пожали някого, прибирането на златото заприличваше на кражба, на безчестие. . . Като че и свещените книги говореха тъй. . . Тогава — да убием, за да вземем с чиста душа, тъй ли? Точно тъй, точно това вършеха правоверните мъже открай време досега. . . А той? Не беше ли достатъчно правоверен, или мъж достатъчно не бе? По-лесно ли щеше да бръкне под коритото, ако беше сякъл там, в Горките, парче по парче? И защо — нали тя сама го изпрати? . . .“ У Исмаил ага постепенно прониква истината, че това злато не може да бъде дадено с добра воля, нито да бъде взето с чиста съвест. Така е и с детето, и с всички ценности на Хадживраневци, защото между него и тях никога не е имало сърдечни връзки, а измама, презрение и отчуждение и не той е тяхната опора и техният наследник. Така е с всичко, създадено от „неверниците“, защото поробените са свързани с поробителите, както шията е свързана с ятагана. За да вземеш с чиста съвест, се иска и да убиваш с чиста съвест. Не можеш да бъдеш и милостив, и да притежа-

ваш нещо чуждо — да грабиш. В мига на тия мисли Исмаил ага е все още раздвоен — на него му се искат едновременно и двете неща, но осъзнаването на тяхната несъвместимост е първият сигнал за съмнение в нравствените устои на победителството. Героят навлиза в кризата и просветлението и тъкмо сред миропледните колебания върху му врхлита нов тежък удар.

Потомственият благородник бен Исмаил ага Ибрахим бей Мирза Алтън-спахлъ Сулейманоглу се сблъсква с потурнака Мемедаа Тъмръшлията. Гръмкото име и гордата поза не стъписват предводителя на башибозука. В него е силата сега, а зад него са аллах, падишахът и империята. И тъмна мълчост бушува в кървящата душа на тоя обрзан наследник на стар, пречупен славянски род. По драматизъм, по дълбочина на психологическите разкрития срещата на Исмаил ага с Мемедаа съперничи равностойно на диалога му с баба Гюрга. Бързи емоционални промени; сплитане на подсъзнателни импулси и осмислени съображения; остри конфликти; думи, зад които се предугажда бездна от сложни изживявания; моментни интереси и наследени от памтивека представи и страсти; стари сметки и нови гаври — един мрачен космос от противоречия се разкрива пред нас чрез пределния синтетизъм на всеки художествен детайл. Империята е ковала с ятаган върху наковалня от трупове такива хора като Мемедаа. И в това зловещо дело е блестяло оръжието на рода Сулейманоглу над предците на Тъмръшлията. На него те „дължат живота, новата вяра и властта си“. Но който е кован с ятаган, става остър и опасен като ятаган. Тъкмо такива обласкани и безогледни остриета са нужни на поробителя — жадни за заслуги, злато и кръв, непостигнали вътрешно изравняване със създателите си, но получили неограниченото право на аморалност; рожба на насилието и сами раждащи насилие. Дълбоко презрение изпитват един към друг създателят и рожбата му. Исмаил ага е „опрял длан върху същия оня наследствен ятаган, споменът за който трябваше да се предава на новите Тъмръшлии заедно с бащиното семе“. Двамата с Мемедаа се счепкват в двора на хаджи Враньо заради златото му и устинският първенец очаква насладата от отстъплението на победения по рождение. „Това бе голяма и стара наслада — четем за изживяванията на агата, — голяма и стара като оная вражда, незаличена от потурчването, а — напротив — пораснала оттогава, шибната от дръзкото държане на планинеца, чудно шумяща и набъбнала в ушите и слепоочията на Исмаил ага, употелна като любов.“ Но и тук той се леже, житейските реалности отново опровергават илюзияте му по най-безцеремонен начин. Мемедаа нагло погазва волята му, принуждава го да изрича молби, сетне отстъпва с цинично високомерие, което уж запазва приличието на турския господар, а в същност грубо разкрива неговата безпомощност и униженост. Преди да си тръгне, башибозушкият главатар заговорва за дълга — едно морално понятие, твърде скъпо на сърцето на Исмаил ага: нали първоначалното му намерение да тръгне към Перушица е продиктувано от приятелския дълг. Агата счита своето чувство за дълг като едно от най-ценните украшения на благородството си, ала с груби намеци Мемедаа го укорява, че не е изпълнявал добре именно дълга си, поучава го фактически що е дълг и как трябва да му се служи. В съзнанието на двамата тази дума има различен смисъл, но Исмаил ага не може да противопостави на Мемедаа своето разбиране за дълга, защото в света, към който принадлежат те, дълг е тъкмо извършването от башибозушкия орда. „Само че преди всичко, ние, Исмаил ага, сме слуги на аллаха, на падишаха и на империята — нека цъфти и се разнася по света славата им!“ — казва Мемедаа, и с покорен глас като ехо Исмаил ага отговаря: „Нека цъфти и се разнася славата им.“ От гледна точка на техния свят потомъкът на видните спахии е паднал толкова ниско, че е дължен да изтърпи най-унизителни подозрения и да чуче урок за добродетелите на правоверните от жалкия и нищожен ренегат. Нищо не може да отговори Исмаил ага — цялата сила и цялото имперско право са на